

دیل

و دیلچی لیک

(زبان و زبان شناسی)

یازار:

علی داشقین

اولو تانرىيىن آدى ايله

دېل

ودىلچى لىك

(زبان وزبان شناسى)

يازار:

على داشقين

دیل و دیلچی لیک

علی حسین زاده (داشقین)

بیرینجی چاپ : ۱۳۷۸ - قیش، ۲۰۰۰ جیلد

۱۲۸ صحیفه، جیبی

اختر یایین ائوی، تبریز

ISBN 964-6756-17-4 ۹۶۴-۶۷۵۶-۱۷-۴ شابک

چاپ ده یاری یازارین دیر

اوْزه ل بیلگى سایار ائویندە يېغىلىميشدىر

Dil və dilçilik

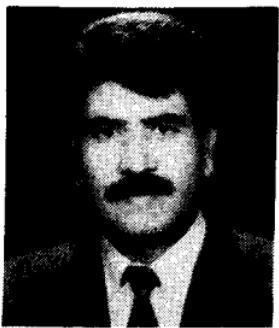
Əli Daşqın

Birinci baskı, 2000-ci il, Əxtər yəylenevi
Təbriz, Tələqanı Xiyavanının ilki, Mirvarid Bazarı, 24
Tel : 55 -30 -176

مرکز پخش :

تبریز، اول خیابان طالقانی، بازار مروارید، پلاک ۲۴، نشر اختر.

تلفن : ۰۵۵۱۷۶

دیل

دیلچى لىيە، اوونولا اوغراشان دیلچى لىرە واونلارين دوشونجه لرىنه باش وورمادان، دونيادا تانىنمىش دىللر واونلارين اۆزه للېك لرىلە قىسا دا اولورسا بىلە تانىش اولماق گەرە كدىر. بوازىن دە، اۇنچە دىلىن نە اولدوغۇنو، اوونون توپلۇمدا نە كىمى يېرتوتىدوغۇنو و دە يە رىينى دوشوننمە لىيىك. دیلچى لىك بىلىمین باشقۇللارى سىراسىندا آراشدىرىلىسا دا، چوخ أىسکى چاغلاردان بىرى دىل بىلگىن لرىنى دوشۇندورموش وسۇنوجدا اۆز و اۆزگور بىلىم قولو كىمى اوخونوب، آراشدىرىلماغا باشلانمىشىدىر. دىل، توپلۇم واولوسلا سىيخ باغلىدىر. دىلدىن يارارلانمايان هەنج بىرإنسان توپلۇسو نە تاپماق او لار نە گۈرمك. بۇ او زىن دە انسانلار آن او زاق كىچمىشىدن دىلىن نە اولدوغو واونون نىتجە يارانىب، نىتجە گە ليشىمە سىلە ايچىن ماراقلانىب، انتكىلە نىب و دوشۇنмك زورۇندا قالمىشلار.

بو چالىشمالارين سونوجوندا چىشىتلى دوشونجه لر، ائنرىيلر و يوللار اور تايا قويولموشدور و آخىردا دىلچىلىك بىلىمى پارانمىش و بوتون سورولارين قانىتلى يانىتى و ائرنە كلرى اوندا آخтарىلمىشدىر. دىلچى لر دونيادا اولان و تاپىلان دىللرىن أكىنى، كۆكۈنۇ، قورولوشونۇ، سە سلى لرينى، سە سىزىزلىرىنى، نىچە قولــ بؤلۈمە بؤلۈندوكلرىنى،... آراشدىيرماغا باشلايىب و بوكۇنە دك بىرچوخ چتىن لىكلرى آرادان قالدىرمىش و بىرچوخونو دا آراشدىيرمادا دىرلار.

بوايش اوچون هر دىلىن سۆزلىرىنىن آنلاملارى، فونلارى، آنلام ائزه لىكلرى، يابانجى دىللردىن آدېغى سۆزلىرىن نىچە ايشلە ندىبىي، سۆز بىرلشىمى،... ائيرە نىلەمە لىدىر. بونلارى ائيرە نمك اوچون بىر بىلىم گەرە بىي دويولوردو، اودا يارانمىش و "حامىليق دىلچىلىك" آدى ايلە آدلانمىشدىر. دىل، توپلۇمسال تاپىتى اولدۇغو اوزوندن، دىلچىلىك بىلىمى بوندان اۇنچە توپلۇمسال بىلىم لرلە ايلگىلى دىر. دىلى توپلۇم و توپلۇمدا ياشايانلار ياراتمىشلار. دىل هر بىر توپلۇمون اويمە لرينىن قوووشدوروجوسو و قونوشدوروجوسودور. آراجى دىر، دوشونجه آلــ وئرى كۆرپۈسۈدۈر. دىل بىرینجى سىرادا فلسفة بىلىمى ايلە ايلىشگىدە دىر. فلسفة بىلىمى دىل آراشدىيرمالارىندا بىرچوخ قونولاردا

يارديمچى اولور. ديلين توپلوملا، دوشونجه و تفكورله، قانىت ومنطىقله، پىسيخولوگىيا ايله ايليشكىسىنى اوئيره نمكده يوللارى حامارلادىر. باخما ياراق كى، ديلچىلىك فيزىكا، ادبىيات وباشقا بىلىم لرلە دە ايلگىلى دىر.

بىرچاغ ديلين آلت يا اوست قوروم او لدوغو دا سۇز قونوسو اولموشدور. هردن بىر بىلگىن لر و ديلچىلار دىلى اوست قوروم ساناراق او نو دە يىشدىرىپ ايسته نىلن دوروما گتىرمە يى دوشونوردولر. اونلار دىئيردىلار : اگر توپلومدا آلت قوروم دە يىشىرسە، دىل اوست قوروم اولا راق دە يىشمك زوروندادىر. دىلى اوست قوروم تانيديقدا سۈئىلە نىن سۇز دوزدۇر. بودوشونجه نى اورتالىغا آتانلاردان بىرى دە ، ن. ئ. مارار او لموشدور. او، دىلى اوست قوروم ھىمدە صىنفى تانيمىشدىر. ماررىن دىدىيىنه گۇرە دىل انکونومىك سورونلارдан آسىلى دىر. دئمە لى اقتصادى دوروم دە يىشىرسە، دىل دە يىشە بىلر وباشقا يۇنە چكىلە بىلر. آما بو يانلىشدىر. نىيە كى، اقتصادى وماددى دوروم تىز- تىز دە يىشە بىلر آما هەنج بىر دىل تىز- تىز، آرا- سира دە يىشە بىلمن.

آلت قورومون دە يىشىمە سىلە دىلى دە يىشدىرىمە يە چالىشانلار اىستر- ايسته مز اوندان ائز قازانجلارى يولوندا

يارارلانماغا چالىشا جاقلا ردىن، يوخسا هئچ بىردىلى قىسابىر سوره دە دە بىشدىرىپ باشقىدا لىلە، يۇئنە چىويرمك او لماز. دىل اۇز دوغال يولو ايلە گە ليشىب ايرە لىلە مە لىدىر. اورنە ك اولاراق، تورك دىلىنىن اوتن اىكىرمى ايلين اىچە ريسىندە ايرانىن چىشىتلى بۇلگە لرىنده او زە للىك آذرباي جاندا حارادان- حارايا گىنتىبى حامىلار اىچىن آيدىنىدیر. اىكىرمى ايل او نجە شاه او صول ايدارە سى سارىنىدان و محمد رضا پهلوىنىن آريالاشدىرما سياستى او زوندن گولونجە قويولوب، كە نىچى، ساوادىسىز، كولتورسوز دىلى كىمى آدلانىب ياساق او لونموش تورك دىلى بوجون يوزلرجە كىتاب، سۆزلوك، معروضە و چىخىشلار ايلە او زونو، گوجونو، با جاري سىنى، بىلىمسىل يۇنلرىنى گۈستەركە دىر.

دوزدوركى، بوايلىر دە با سىلىپ يايylan يازىلارىن، كىتابلارىن، ويدۇ ياخود بىلە جە لەننلىرىن بىرچۇخو دىل و دىلچىلىك با خىمدان گوجسۇن، گراماتىك قايدالارا او يغۇنسوز او لموشلار آما، بو اىكىرمى ايلين اىچە ريسىندە بؤيوک بىر دىل گە ليشىم سى او زە چىخمىش و كە نىلى ايلە شهرلىنىن آراسىندا يارانان داحا دوغروسو شاه سياستى او زوندن يارادىلان نتجە دئىه رلر عىئىبە جىلىك، آچاق - او جاتالىق، گولونجلوک آرادان

قالديريلىپ و ادبى دانىشىغا حابىلە يازىيىا اوز گە تىرنىلر اوتوز-
قىرخ فايىزا گە ليب چاتمىشلار.

بو گە ليشمه وايره ليلە يىشلارده دونىادا باش وئرن
اولايىلاردا انتكىسيز اولمامىشلار. اولوسلار آراسىندا چە كىلن ده
مير حؤرگولر بوتونلوكجه يىخىلماسادا، انسانلارين بويانىب بىر-
بىرلارينه باخاجاق قىدە ر آلچالمىشدىر. بوايسە اونلارين
ايگىرمىنجى يوز ايللىكده الدە اىتدىكلىرى قازانجلارى او بئولومدىن
دىلچىلىك بىلىمىندە كى گە ليشمه لرى پايلاشماغا يول آچمىشدىر.
اۇتن ايگىرمى ايلين بويوندا ايراندا چاپ اولان كىتابلارداكى
(شعر، نثر،...) يېنى سۆزلرى ياخود يېتىدىن اورتايما چىخمىش
اسكى سۆزلرى توپلاساق، ايرى بىر سۆزلۈيۈمۈز اولار دئمە
يىمىز ده يالان اولمازدى. انسان هردىن ائلە دوشونوركى، گۇرە
سن يېركوره سىينىن ياشايانلارى حامىسى بىر دىلده دانىشىپ
آنلاشسايدىلار نىجە او لاردى؟! بىلە لىكە اونلار بىر دىل
دىنجلىيىنە چىخاردىلارمى؟ بونا بە نزىر بىرچوخ سورغولارلا
اوغراشاندان سونرا يېنە ده يارانىشىن اوز گۈزە لىيى، دىللارين،
اولوسلارين چئشىتلى لىيى اوزونو پارلاق، دويغوسال: گوجلو،
اسكىمۇ ودىرى او لاراق گۈستىرمك زوروندا قالىر. بىلە لىكە ده
بوتون دىلچى لر، بىلگىن لر و بو ايشده اوغراشانلار دىللارين نىجە

اۇنە ملى اولدوغونا، اونلارىن اوئيرە نىلمە سىينىن گرە كلى
اولدوغونا وارىرلار.

۱۸- جى يوز اىلدىن باشلايارات دىلچىلىك بىليمى نىن
قوللارى آرتماقدا، گئنىشلە نمكىدە، بىرچوخ سورونلارى چۈزمكە
وبىرچوخونون حله دە اولدوغو كىمى قالدىغىندان سۆز
آچماقدىر. بىزىم اوخوجو كوتلە سىنه سوندوغوموز بوكتابدا
يىرلە شن قونولار، گراماتىك تؤرە لر، دىلىن نه اولدوغو ايلە باغلى
سۆزلر،.... دىلچىلىك او بؤلۈمدەن تورك دىلچىلىي بىليمىنده داملا
بىلە دىئىلىدەر. كىتابىي قات-قات قىسالتماق زورندا اولدوغوموز
دانىلمازدىر وبونون چىشىتلى نىنلارى (كاغىذىن باھالىغى، يابىن
انۇلرىنىن بىلە بىليمىسىل ياسېتىلارين چاپىندان قاچماسى،
اوخوجونون آزلىغى، چاپدان سونراكى يايما ايشلىرى، دىلەمېزجە
اوخويابىلنلىرىن سايىننىن آزلىغى، ايندىكى دورومدا بىلە يازىلارين،
كىتابلارين بىرچوخ اوخوجولار اىچىن چە تىن وآنلاشىلماز
اولماسى،...) اولموشدور.

كىتابدا يىرلە شن قونولار چاغداش دونىدا دىلچىلىي اوزە
رىيندە يازىلان گراماتىك- اورفوگرافىك اوصوللارا اويفۇن
ودىلەمېزدە بوندان اۇنچە بوراخىلان دىلچىلىك ودىل كىتابلارى
ايلە دە اونلاردان يارالاناراق توتوشدورولموشدور. بونلارىن

حاميسينا باخماياراق، چاتىشمامازلىقلارى و يانلىشلارى دانمايىر، او خوجونون و بىلگىن لرين باخىشلارينى و گۈزىلە بىرىك.

ياز- ٧٨ - على دا شقىن

دیللر

دونيا دىللرى تۈرە، قورولوش وتورە سەل آراجىلىق
باخىمېندان دئورد يېرە سىرالانىرلار :

١- كۆك سۇزلىو.

٢- ايلتىصاقى - يابېشان (آقلېوتىناتىي)

٣- اينضرافى - قايىدان (فېلئكتىي)

٤- ايلحاقى - بىرلە شىن (اينكورپاراتىي)

كۆك سۇزلىو دىللر ادبىيات بىلىمىنده بىلە دە آدلانىرلار :
جىزرى، فورماسىز (آمورف)، تك هنجالى (مونوسىللابىك).
بونلارين اىچە رىسىنده "آمورف" بىلىم باخىمېندا دوز دىيىلىدىر.
بوناگۇرە كى، كۆك سۇزلىو دىللرده اوپۇلۇمدن تورك، روس،
فارس،... كىمى دىللرە اۇزە ل اولان تۈرە سەل فورماalar گۇروننمە
سە دە، بۇ دىللرین اۇزونە اۇزە ل فورماalar واردىر. كۆك سۇزلىو
دىللرین آن زىنگىنى چىن دىلى دىر.

چىن دىلىنده سۇزلىلە كۆكلەر سىنیرى، چاتارى ھمىشە
بىر اولور. بورادا سۇزلىر ھىچ بىرمۇرفۇلۇژى دە يىشىك لىيە

اوغرامادان سيرالانما يولو ايله بير- بيرينه باغلاناراق بوتۇو
وبىتىمىش دوشونجە نى گؤستە رىر.

ايلتىصاقى دىللارايىسە، باشلىجا اولاراق سۆز كۈكلىرىنە شە
كىلچى آرتىرىلماسى يولوايله اۇزۇنۇ فورمالاشدىرىپ گؤستە رىر.
دېئىلن دىللرده تۈرە سەل آغىرلىق ، بىر يول وتۈرە اولاراق،
آنjac بىر آنلام بىلدىرن شە كىلچى لرىن اوزە رىنە دوشور. يعنى
دىلىن قورو لوشۇنۇن گراماتىك يوكۇنۇ شە كىلچى لر داشىيىر.
اۇرنە ك اولاراق، آذربايجان تۈركىجە سىىنە " اوخونمايا جاقدىر "
سۆزو بىلە بۇلونە بىلە :

اوخو-ن-ما- ياجاق- دىر. بىرینجى بۇلۇم سۆزۈن
باشلىجا و تانىننىمىش آنلاما بىبىه اولان بۇلۇمو(كۈكۈ)، اىكىنجى
بۇلۇم تانىنما مىش ائىلەمین(فعلىن) چىشىدى، اوچونجو بۇلۇم دانما
آنلامىنى داشىيىان بۇلۇمو دۇردىن جو بۇلۇم كە سىنلىكە گلچە ك
چاغى گؤستەرەن، بىشىنجى بۇلۇم اىسە اوچونجو يالقىز كىمسە
نىن شە كىلچى سى دىر. بىلە لىكە بىر سۆزىدە اوزە چىخان دۇرد
گراماتىك آنلام (چىشىد، دانما، چاغ، كىمسە) بىرگە وبىر يولو
اولاراق شە كىلچى لرىن ياردىمىي ايله اۇزۇنۇ و روولۇنو گؤستە رە
بىلەمىشدىر.

بودا اوْنە ملى دىركى، گراماتىك آنلاملارىن هربىرى آيرىجا
شە كىلچى دن يارارلانميش دىر. باشقۇ تور دىللاردە دىئىلەن اوْزە
للىك اوْلمامىشدىر. بوسىرايا (ايلىصاقى) تورك- مونقول، فين-
اوقر و باشقالارى يېرلە شىر.

ايىنصيرافى(فېلىكتىو) دىللار داحا چوخ سۆز كۆكلەرنىن ده
بىشىمە سى ايلە اوْزە چىخىپ ده يېرلە نىر. دىئىلەن دىللاره اوْزىل اوْلان
آن اوْنە ملى وزنگىن اوْزە للىكلىرى اوْزىلرىنىدە گۆستە رن
سامى(عرب، أسكى يهود،...) وروس دىللارى دىر.

اۇرنە ك اوچۇن، عرب دىلىنىدە مكتب، مكتوب،
مکاتىب،... بىر كۆكىن اولوب، كۆك اىچە رىسىنە كى سە سلى لرىن
دە بىشىمە سى ايلە يېنى و داھابىر گراماتىك دوروم و ماھىت ئالدە
انتمىشدىر. بودىللار اوْزىلرى دە قورولوشوندان دولايى اىكى يېرە
بۇلونۇرلار :

۱- سىنتاكتىك (تومىجە و تومىجە اىچە رىسىنە سۆز
بىرلە شە سىندىن سۆز آچما).

۲- آنالىتىك (تحلىلى، آنالىزە ايشلىرى).

سىنتاكتىك بۇلۇمده سۆزۈن باشلانغىچى دە بىشىمە يېين،
سونو دە بىشىر. اۇرنە ك اوچۇن "strana,strani, stranu" روس
سۆزلىرىنىدە بۇ اوْزۇنو گۆستەریر.

آنالیتیک بۇلۇمده بونون ترسىنە، سۇزۇن سۇنۇدە بىشىز قالىر، اىلگى دە بىشىر. اۇرنە ك اوچون "the country - of the country" بونۇلا بىلە دئمك اولاركى نە سىنتاكتىك دىللرىن حامىسى تىيى وقاتقى سىزدىر نە دە آنالیتیك دىللرىن. فلنكتىو دىللرده شە كىلچى لر آقلیوتىناتىyo دىللردن آيرى اولاراق، چوخ آنلاملى اولىور.

اينكورپارلاشان دىللار اۇز گراماتىك (تۇرە سل) قورولوشوندان دولايى ايستەر كۈك سۆزلو، ايستەرسە دە آقلیوتىناتىyo و فلنكتىو دىللردن كە سكىن اولاراق آيرىلىرىن. دئىلين دىللرده سۆز ايلە تومجه نىن سىنيرى، بىرلە شەن كىمى گۇرونۇر، تۇرە سل باخىمدان دوزولموش سۇز اۇزوندە ھەم موبىتا ھەم دە تاماملىق و تعىينى بىرلە شدىرىر.

اينكورپارلاشان دىللرىن اىچە رىسىنە چوکوت- كورياك دىللرى و چوخلوقجا آمئريكا هىندىلارينىن دىللرى يېرلە شىر. ايندىكى زاماندا دىلچى ليك بىلىمى كىچمىشىدە كى فلسفة بىلىم لرىندىن آيرىلاراق، فيلولوگىيىا بىلىم لرىنىن آن گوجلو و تانىنمىش دالى كىمى بىرچوخ اولكە لرده و بىرچوخ دىلچى لرىن چالىشماسى سۇنوجوندا اىرە لىلە مىش، گە لىشمىش دىر.

بونونلا بىلە دىلچى لىكىدە بىرچوخ سورولار حىه دە يانىتىسىزدىر. بوايسە دوغالدىر، چونكۇ ھربىر بىلىم يولوندا چالىشانلار ياخشىجا بىلىرىلركى، ھرگون يېتى قونولار، يېتى دوشونجە لر و يېتى تاپىتى لار اورتايا چىخىر و بونلار اۋىزلىلە يېتى سورولار و يېتى چۈزۈم يوللارى اوزە چىخارمىش اولورلار. دىل و دىلچى لىك بىلىمى هم اۋىرە دىر، هم اۋىرە نىر. كىشى توپلۇمونون اوزاق كۇچمىشىدن باشلاياراتق گە لىشمىش دىل، دوشونجە، تفکۈر، دىئىب- دىنلە مە باجاريسى اوزرە قازاندىقلارينى اۋىرە دىر و بوجونكۇ حابىلە يارىنىكى توپلۇمون دىلدىن و دىلچى لىكىدە نىتجە يارارلانىب اىچسە ل دويغولارينى، بىلىكلىرىنى و چىخارلارينى و دىلىلىرىن ايليشكى لرىنى، اوخشارلارينى، آيرىلىقلارينى، توپلۇم و انکونومىك دوروملارلا باغلى لىغىنى،... اۋىرە نىر.

دیللرین گئنئالوژی(کۆکسل) سیرالانماسى

دونيادا دانيشىلان وتانينىب- تانينمايان بيرچوخ ديللر واردىر. يالنىز اونلارى تاپىپ، تانىب، بىلىم سل ده ير وئرىب سيرالاماقدا بىلىم ياردىمجى اولموشدور. ايندىيە دك بىلىم يولو ايله تانىنان ديللرین سايى ٢٥٠٠ - ٣٠٠٠ آراسىندايدىر. دئىيلن ديللرین هردن بىرىنى چوخ، هردن بىرىنى ايسە آز آدام قولللانماقدادىر. اگر چىن ديلىنده ٨٥٠ مىلييون آدام دانىشىرسا، مان ديلىنده ٦ مىن آدام(ماجاريستاندا) دانىشىر. مان دىلى فين بولومونه باغلى دىر.

بوقونو ايله باغلى BMT نىن وئردىيى بىلگى ده ياردىمجى او لاردى. ايندىكى دoniada ٣ مiliyar ٩٦٧ مiliyon كىشى ياشايير(١٩٧٥). دئىيلن سايىن ٢ مiliyar ٢٥٦ مiliyon آسيادا، ٤٣٧ مiliyon آوروپادا، ٤٠١ مiliyon آفرىكادا، ٣٢٤ مiliyon لاتين آمرىكاسىندا، ٢٣٧ مiliyon قوزئى آمرىكادا ياشايير.^١

^١-Pravda qezeti· 1/11/77·

اۆلکه لرین هربىرىينىن اۇزونىدە دە چىشىتلى ئىللار، اولوسلار، تاخىملار ياشايىرلاركى، اۇزلرىنە گۈرە دىللرى واردىن. بىلچىلىك بىلىمى دونيا دىللرىنى ايکى بؤلومومە آپيرمىشىدیر :

- ١- تىپولوژى ياخود مورفولوژى بؤلومو.
- ٢- گئنئالوژى بؤلومو.

گراماتىك قورولوش باخىمىندان بىر چىشىتىدە اولان دىللر مورفولوژى بؤلوموندە، ياخىن وقوحوم دىللر ايسە گئنئالوژى بؤلومىدە يېرلە شىرلر. گئنئالوژى بؤلومە يېرلە شەن دىللرە اونلارين قايناغى وياخىنلىغى ندن اولموشدور. بىلە بؤلوملر بؤيوک اولونجا دىل، دىل عائىلە سى آدى ايلە تانىنir . بوايسە تىرىمىن باغىمى(شرطى)دىر. بو اوزىن دە دىللر "ھىند-آوروپا" دىللرى عائىلە سى(ھىند-آوروپا كۆكلو دىللر)، "تورك" دىللرى عائىلە سى(تورك كۆكلو دىللر)، "فين-اوقر" دىللرى عائىلە سى، ايندۇنئىزبىا دىللرى عائىلە سى... آدلانىر .

بونونلادا، دىل عائىلە سى دىدىكىدە، دىللارين آن بؤيوک بؤلومونو دوشۇنوروك. دىيىلن بؤيوک بؤلوملىرىن اىچە رىسىنده كىچىك بؤلوملىرىدە واردىركى، اونلارا قول، بوداق، يارىم بؤلوم دىيىلىر. بو قوللار، بوداقلار، يارىم بؤلوملىرى اۇزلرى دە آىرى- آىرى دىللرى اۇز اىچە رىسىنده يېرلە شىدىرىر. ايش بونونلادا

بىيتمە يېر، هربىير دىل بۇلۇمونە باغلى اولان دىلىن اۇزۇنۇن ده آيرىجا اۇزە للىكلىرى واردىر وبو اۇزە للىكلىھ باشقالارىندان سىچىلىر.

بودىللەرین هerde نى نىن بىرچوخ ياخىن ياخود اوzac قوهوم دىللەرى اولدوغۇندا، ھىند-آورۇپا دىللەرى بۇلۇمونۇن: ھىند، سلاويان، رومان، گئرمان، كىلت وباشقا دىل بۇلۇملارىنىن اىچە رىسىنەد بىر-بىرىنە ياخىن ياخود دا اوzac قوهوم دىللەرى اولدوغو دورومدا، انرمنى، آلبان، يونان دىللەرى اىچە رىسىنەد ده ياخىن وقوهم دىللەرى گۇرۇنە يېر. اۇرنىڭ اولاراق: ھىند-آورۇپا دىللەرى بۇلۇمونۇن ایران بۇلۇمونىدە: فارس، افغان (آوقان)، تاجىك، تالىش، كورد، اوستىتىن دىللەرى آيرىليدىغى كىمى، تورك دىللەرى بۇلۇمونۇن اوغوز(گونئى باتى) يارىم بۇلۇمونىدە: آنادولو، آذربايجان، توركمەنستان، قاقااوز،... بۇلۇملارى اوze چىخىر. سۈز قونوسو اولان بو دىل ياخىن لىغى ايسە بىيولۇزى اولاى دىئىيل، تارىخىسل- توپلۇمسال اولاى كىمى تانىنلىر.

دىللەر اونا گۇرە قوهوم وياخىن دىئىيلرىكى، اونلار ماتىريال باخىمەندان و فونتىك يۇندان، باشلىجا اولاراق سۈز قايناغى وگراماتىك قورولوش باخىمى يولۇندان ياخىن وايغۇن دورلار. دىللەر اوچاغ ياخىن وقوهم اولا بىللەرلىكى، بىر كۆكە، بىرقايناغا

وبير لوغت فوندونا باغلی او لالار. بئله ديللر اونجه بيرديل او لموش، سونرا لار سياسال، توپلومساڭ، انكونوميك قانىتلاردان دولايى اۇزەل بيرديل كىمى ده گە ليشميش، ايره ليله ميش، چاغداشلاشميش وايندى كى دوروما گە ليپ چىخمىشلار. آما، بو اودىمك دېنيل كى، بئله ديللر اورتاقلىق لارينى، ياخين ليقلارينى، قوهوملو قلارينى بيرباشا ايتيرمىشلار. ديللرين ياخين ليفى، اولوسلارين سوی بيرلىبى ايله باغلانمايير. ننجه كى، بىرسويدان اولان اولوسلار چئشىتلى ديللرده و چئشىتلى ديللرده قونوشانلار بير سويا باغلی او لا بىلىرلر.

ديللرين قوهوم وياخين اولدوغونو بە لى و آيدىن انتىك اىچىن بيرمئتىددان يارارلانمالىيىق. بو مئتود ايسە، تارىخسل توتوشدورما ياخود قارشىلاشدىرما مئتوددور. بو توتوشدورما ديللرين كۈكونو، قابىناغىنى، ماتىرىياللارينى، سۆز فوندونو، تؤرە سل(گراماتىك) قورولوشونو وبە نزەر يۇنلارينى گۈزدن كىچىرمە لىيىك. بونلارسىز، ديللرين ياخين ليغىندان سۈز آچماق چتىن دىر.

اگر بىز ياخود ديلچىلىك بىلىمى ديللرين ياخين و قوهوم اولدوغونا اينانىرسا، او ندا او نلارين تارىخسل اىزلىه مەسى و آراشدىرىماسى بىزى گئتىكچە اورتاق دوروملارا، دايماقلارا،

قانیتلارا آپاریب چیخارجاقدیر. دیلین لاپ چوخ ده بیشیلمز واولدوغو کیمی قالان بؤلومو اوونون سؤز بىرلە شیمی و گراماتیک قورولوشودور. دئییلن ده بیشیلمز ایلکە لرین سونوجوندا دیللرین ياخین و قوهوملوغۇ اوزه چىخىر.

ن. ئ. مارر دیللرین گئنئالوژى سیرالانماسىنى پىسلە يىر، چونكۇ او، بونو سویچولوق کیمی ده بىرلە ندىرىر، آما بوقۇنۇ سویچولوقدان وايرقچىلىكىن بوتۇولوكجە آيرىدىر. دىل وسوى آنلايىشلارى آيرى- آيرىجا قونولار و آنلاملاردىرلار و بونلارى بىر- بىريلە باغلابىب ایلگى لە ندىرمك دوزگۈن اولمازدى. دوغروسو، سلاويان، رومان، تورك، ایران و باشقۇ دیللرین ياخين لىغىنى دانماق اولماز. دئییلن ياخىنلىق و قوهوملوق قونوسونون آراشدىرىلماسى ايسە دىلچى لرە دیللرین گە ليشمه سىىنده ياسال اويفونلوقلارى الدە انتىكە ياردىمچى اولاپىلار. دیللرین ياخين ليقلارى قونوسو باشقۇ يۇنلاردىن ايرە لى سورولىسە دە، تارىخىسل توتوشدورما يولو داھا آل وئىريشلى دىر.

هیند-آوروپا دىللرى بؤلومو

اونجه، بو دىل بؤلومونه باغلى اولان دىل قوروپلارىنى
وبؤلوملىرىنى گۈزدن كېچىرە ك :

۱- هیند. ۲- ایران. ۳- سلاويان. ۴- كئلت. ۵- كىرمان.
۶- يونان. ۷- آلبان. ۸- بالتىك. ۹- ائرمىن. ۱۰- نئسيت(اولو).
۱۱- رومان. ۱۲- توخار(اولو).

هیند دىللرى : وئدا، سانسکريت(أسكى هيند)، پالى،
پراكريت(اورتا هيند)، هيندو، بىلقال واوردو(يتنى هيند).
سوونوجولار هينديستاندا ادبى دىل كىمى تانينىر. "وئدا" هيند
دىللرىيننأسكى آنىت لاريندان بىرى دىر. "وئدا" هم دهأسكى
هيندلرىن اينام (دينى) بوکو(كتابى)دور. "وئدا" سۆز و آنلام
باخيميندان ايسه ماراقلى دىر. چونكىأسكى هيند دىلindenه "وئدا"
"بىليك" دىمك دىر. او، اينامسال اوتمه لىن، چىشىتلى تۇرە لرايىلە
باغلى يازىلارين، يايپىتلارين توپلوسى دور. او كى قالدى
سانسکريت، او، كلاسيك هيند دىلى دىر. بو دىلده اىكى پوئما
واردىر: "ماخاب خارات" و "رامايان". گويا بودىلده بىرسىرا

ماهنى وشارقىلاردا يازىلمىش دىر. دئمە لېيىك كى، هىند دىلى نىن ايلك گراماتىكاسى دا بودىلە يازىلمىش دىر. دئىيلن گراماتىكانىن يازارى هىند دىلچى بىلگىن لرىندىن اولان "پانىنى" اولموشدور. پانىنى ايلاي مىزدان دۇردى يوز ايل اۇنچە ياشامىشدىر.

بۇنونلادا دئمك اولاركى، سانسکريت دىلى اۆز دۇنە مىنин گە ليشمىش و ايرە لىلە مىش دىلى اولموشدور. ايندى سانسکريت دىلى اۇلو دىللەرن بىرى اولسادا، بىلگىن لر دىلچى لر اوونو اۋىرە نمكىن قاچىنميرلار. بو دىل ايلاي مىزدان يىنى يوز ايل سونرايا دك دوروردو. بو دۇنە مده، هىندىستانىن دانىشىق دىلى سانسکريت دئىيل، پراكريت وپالى دىللەرى گوندە مده ايدى. پراكريت "دوغال" دئمك دىر. ايلاي مىزدان يوز ايل اۇنچە پراكريت وپالى هىند ادبى دىلى كىمى تانىنيردى. يالنىز بوتانىم سانسکريت ايله ياناشى ايدى. پراكريت دىلينه باagli ئاسكى آنىت لار ايلاي مىزدان اوچ يوز ايل قاباغا قايدىر. يىنى هىند دىللەرى ايسە اورتا هىند يعنى پراكريت دن باشلاياراق گە ليشمىش دىر.

بۇنلار اۇزىلرى ده "باتى" ، "اورتا" و "دوغو" بۇلۇملرىنى بۇلونورلر. هىند-آوروپا دىللەرى نىن هىند بۇلۇموندە ۵۰۰ مىليونا ياخىن كىشى قونوشۇر.^۲ هىند واوردۇ دىللەرى هەرىئىردىن چوخ

پاکستان و هیندستاندا یابیلمیش دیر. هیند دیلیندہ ۱۳۵۹۲۲۰۰۰ (ایندی چوخدور) کیشی قونوشور. هیندستاندا دؤولت دیلی هیندی، پاکستاندا ایسے اوردو دیلی دیر. بُنقالیادا قونوشولان بُنقال دیلی ده یتنی هیند دیللریندن بیری دیر. بودیل ایندیلیک ۱۰۰ میلیوندان آرتیق کیشی نین دانیشدیغی دیلدر. بُنقال دیلی گه لیشمیش دیللردن ساییلیر چونکو چاغداش دیللر ایچه رسیندہ یاشایا بیلیر. آدلیم هیند یازاری " رایبینرانات تاقور " دا اوز یاپیتلارینی دئیلن دیلده یازمیشدیر.

بورادا دیل بؤلوملری بله لیکه ده بیتمه ییر. بیخاریلر (۵۰ میلیوندان چوخ)، ماراتخی (۴۲ میلیوندان چوخ)، پنجاب (۲۵ میلیوندان چوخ)، حوجه رات (۲۵ میلیوندان چوخ) اوریا (۱۸ میلیوندان چوخ) و قاراچیلار (هیندستانین ائشییندہ) دا بو بؤلومه باغلی دیرلار. بودیل بؤلومونون ایسته ر بؤیوک ایستر سه ده کیچیک بؤلمه لریندہ چُشتیلى یاپیتلار، آنیت لار، یازيلار، دئیملر، دویوملار،... تاپماق او لار یالنیز بونا قانیخیریق.

ایران دیللری بؤلومو

ایران دیللری دئدیکده، هیند-آوروپا دیللری نین بير قولو دوشونلور. هیند-آوروپا دیللری سيراسينا باغلی اولان ایران دیللری گه ليشمه وايره ليله مه باخيميندان اوچ دئنه مى كنجيرميشد ير :

اسكى ایران، اورتا ایران، يئنى ایران دیللری. بيرسيرا بىلگىنلىرىن دوشونجه سىنجە ایران دیللری نين آن اسكى آنىتى آوستا ايله هيند دينى آنىتى اولان وئدا اونجا بير- بيرلىرىنە ياخىندىرلاركى، چە كىنمه دن دئمك اولار هرايكيسى نين دىلى بير يعنى هيند- آوروپا دیللرىندن دوزه لمىشدىر. اسكى ایران آوستانىن دىلى دىر، بوايىه مىخى يازىدا اولاراق، ایران شاهى " دارا " (ايلايدان اۇنچە ٤٨٦-٥٢٢ جى ايللر) و " كىركس " (ايلايدان اۇنچە ٤٤٦-٤٨٠ جى ايللر) دئنه مىنە باغلىدىر. دئمە لىبىك كى، بونلار " أهە مە نىلر " سوپۇندان دىرلار.

اورتا ایران دىلى ايسە اردشىر دئنه مىنە (ايلاى ميزىن ٢٢٦- ٢٤١ جى ايللر) باغلانىر. بونا ساسانى- پهلوى دىلى ده

دئیلیلیر. بودیل ساسانی دؤنه مینده هم دؤولت دیلی، هم ده دینی دیل کیمی قوللانیلیردی (٢٢٦ - ٦٨٢).

X١ یوز ایلیکدن باشلایان ینتی ایران دیلی ینتی فارس(یازیسی عرب آلفابیسی ایله دیر)، افغان دیلی (پوشتلارین دیلی دیر ویازیلی آنیتلاری XVI یوز ایلیکدن آیدیندیر)، بئلوج دیلی، تاجیک دیلی، کورد دیلی، اوستین دیلی، تالیش، تات و کیچیک اولوسلارین دیلینی اوزوندہ بیرله شدیرین.

سلاویان دیللری

سلاویان دیللری ده هیند-آوروپا دیللری بؤلومونه باغلی دیر اوزوده اوچ آیریجا بؤلومه بؤلونور :

- ١- دوغو. ٢- باتی. ٣- گونئی سلاویانلاری.

دوغو سلاویانلارا روس، اوکراینا، بئلاروس دیللری قاتیلیر.

باتی سلاویانلارا پولیاک (آنیتلاری XIV یوز ایللاره قاییدیر)، کاشوب (پولیاکا یاخین)، چئخ (آنیتلاری XIII یوز ایللاره قاییدیر)، لوژیج (سلوواک دیلینه یاخیندیر) دیللری قاتیلیر.

گونئى سلاويانلارا ايسه بولقار، سترپ- خوروات، خوروات، سلووئن دىللرى قاتيلير. بولقار دىلى نين آنىتى X يوز ايللرە قاييدىر.

بالتىك دىللرى

بالتىك دىل قوروپو هىند- آوروپا دىل سيراسينا باغلى دىر وبو دىللرى اوزوندە يئرلە شدىرىير :

ليتوادىلى (آنىتى XVI يوز ايلدن دىر)، لاتيقش دىلى (يازىلى آنىتى XVI يوز ايله قاييدىر)، پروس دىلى (ايندى اولو دىل كىمى تانينir . بودىل XVII يوز ايلده آلمان دىلى ائتكىسىيىنده سيخىشد يريلىب آرادان گئتمىشىر). بودىلدە ٨٠٠ سۆزو اولان بىر ياپىت (Olbinski slovar - اون دۇردونجۇ يوز ايل) قالمىشىدۇر.

گئرمان دىللرى

بودىللىر اوچ يارىم بۇلۇويه بۇلۇنورلار : دوغو، باتى و قوزئى گئرمان دىللرى. بوكۇن اۇلو دىللار سىراسىندا يىئر توتان "Qot" دىلى دوغو گئرمان يارىم بۇلۇمونه باغلى ايدى. قوت يېپىسکوپو وولفىلا 17 يوز ايللىكده "تۈوراتى" همىن دىلە چىۋىرمىشدىر. بواسىه گئرمان دىللرى نىن آن آسىكى آنىتى كىمى تانىنir.

گئرمان دىللرى نىن باتى يارىم بۇلۇمو بونلاردىرلار : اينگىليس دىلى (يازىلى آنىتى 18 يوز ايلدن دىر وادبى فورماسى 16 يوز ايلدن باشلامىشدىر)، آلمان دىلى (آلمان ادبى دىلى يوخارى آلمان دىيالىكتىرىندن دوزه لمىشدىر و چاغداش آلمان دىلى 16 يوز ايلده "بىبلىيما" نىن لوتنر چىۋىرمە سى ايلە باشلانمىشدىر.

ايندىكى هوللاند و فيلاماند دىللرى آشاغى آلمان دىلىндە دوزه لمىشدىر. دانيا، نوروچ، اىسلافند، ايسوئچ، فورئر دىللرى ايسە گئرمان دىللرى نىن قوزئى بۇلۇمونه باغلىدىر. اىسلاند

ونوروئچ ديللری نین يازىلى آنiti XII و دانىماركا ديللری نين
كى XIII يوز ايللرە قايدىر.

رومأن ديللرى

رومأن ديل قوروپو دا هيند-آوروپا ديللرى بؤلومونه
باغلىدىر وبو قوروپون اۇزودە آشاغىداكى ديللرى اۇزوندە يئرلە
شدىرىر :

ايىپان ديلى (يازىلى آنiti XII يوز ايله قايدىر)، پورتە
گىز ديلى (يازىلى آنiti XII يوزايله قايدىر)، كاتالون ديلى
(يازىلى آنiti XII يوزايله باغلانىر)، پرووانسال ديلى (يازىلى
آنiti XI يوزايله باغلانىر)، فرانسيز ديلى (اسكى فرانسيز، اورتا
فرانسيز، يىنى فرانسيز). بوديلين يازىلى آنiti IX يوز ايله دئنور.
ايطاليان ديلى (يازىلى آنiti X يوزايله قايدىر)، رومىن ديلى
(يازىلى آنiti XVI يوز ايلدن دير)، مولداو ديلى (لاتين كۆكلو
اسكى آنiti ايلاي مىزدا اونجە VI يوز ايله قايدىر)، آلبان ديلى
(لاتين آلفابىلى آنiti XIV يوزايلدن دير)، كېلت ديلى (ايندى كلت
دىلىيندن ايرلاند، شوتلاند، اوائلس، برتون ديللرى قالىر، اونو لاتين
دىلى سېخىشدىرىمىشدىر)، ايرلاند ديلى (يازىلى آنiti VII يوزايله

قايدىر)، شوتلاند دىلى (ادبى دىل كىمى XVI يوز ايلدن)، اوائلسى دىلى (آل يازمالارى XIII يوزايلدن دير)، برتون دىلى (آل يازعاسى VIII يوزايلدن ادبىاتى ايسه XVII يوزايلدن دير)، يونان دىلى (أسكى يازيلارى ايلاي ميزدان 8 يوز ايل اونجه يه، يازيلى ادبىاتى ايسه $4-2$ يوز ايل اونجه يه قايدىر)، ائرمە نى دىلى (أسكى آنىتى ايلاي ميزين 7 يوزايلينه باغلانىر. أسكى ويمازيلى ائرمە نى دىلى "قرابار"، يتنى ائرمە نى وائل دىلى ايسه "آشخارابار" آدلانىر. يتنى ائرمە نى دىلى أسكى ائرمە نى ديليندىن بوتؤولوكجه آيرى دير).

နئسيت دىللرى

بودىل اولو دىللردىن دير اۇزودە ايلاي ميزدان اونجه $XIX-XVII$ يوزاىللرده كېچىك آسيارا "خئىت" دۆولتى نىن دىلى ايدى. لووى لرين دىللرى ده اوونون اىچە رىسىنەد دير وبو دىللر مىخى يازيلى آنىتلارىندان آيدىن دير.

توخار دىللرى

بودىل ده نئىسىت دىللرى كىمى اۇلو دىللر سيراسىنىدادرىن.
 XX يوز ايلين ايلكلرىنده چىن توركوسitanى نىن "سین زىيا" بۇلگە
 سىندە تاپىلان دىنى و طىبىي يازىلاردا دىمك او لاركى، VII يوزايلە
 باغلى دىر. بويمازىلارين تاپىلدىغى يېلىرىن آدى ايلە "توخار-قارا
 شار" ، "توخار-قوچان" و بونلار ايلە ياناشى "قوچان قارا شار"
 دىللرى ده آدلانىر .

اورال دىللرى

بو دىل بۇلому اۇزو اىكى آيرىجا بۇلومه آيرىلىرىكى، او نلار
 "فىن" و "اوچور" بۇلوملىرى دىرلر.

فىن بۇلому :

فىن - بودىلەن يازىلارى لاتىن آلفابىسىنده او لموش
 اۇزودە XVI يوز ايلدن باشلامىشدىر.

كارئل – کارئليادا ياشاييان .٢٠٠ مينه ياخين اولوسون ديلى دير.

ساآم – بودىلە دانىشانلار قوزئى فينلاندىيادا، نورۇچىدە و بېرىنچە بۇلكە دە ياشاييرلار.

اودمورت – بودىلە دانىشانلار اودمورت، تاتارىستان، باشقىردىستان، كىروو و قوركى بۇلكە لرىندە ياشاييرلار.

مارى – بودىلە ماريلر دانىشىر و دئىيم(دىيالىكت) باخىمېندان اىكى آيرىجا بۇلۇمە آيرىلىر(ولقا چايى نىن ساغ كىيىسىندا داغلىق بۇلكە دئىيمى و سول كىيىسىندا چىمنلىك بۇلكە دئىيمى). بودىلەن يازىلىنى آنىتى .٨ اىيل بوندان اۇنچە يە قايىدىر.

موردوا – بودىلە بىرمىليون بىش يوز مينه ياخين كىشى قونوشور. يازىلارى .٨ اىيل بوندان اۇنچە دن دير.

كومى – پئرمىياك – بودىلە بىش يوز مينه ياخين كىشى قونوشور. يازىلارى .٨ اىيل اۇنچە يە دئونور.

اوقرور بۇلۇمو :

ماجار – ماجار دىلى نىن يازىسى لاتىن آلفابىسىنده دىر اۇزۇدە ١١١ يۈز اىلدەنديز.

خانت_مان،.... خاتتلارین، مانلарин و بيرنئچه كيچик
اٹلين ديلى.

مونقول ديللرى

ايندىكى مونقول ديللرى XVII-XIV يوزايللرده و اوندان اؤنجه
ده بيرگە مونقول اولوسونون ديلى اولموشدور و بونو ايلاى
گؤسته رىر. مونقول ديلى اورتا يوزايللرده هرچاغدان چوخ
يايىلمىش و دىئيملىرىنىن بير- بيرينه ياخىن اولدوغو آيدىن دير.
چىنگىزخان خاقانلىغى داغىلاندان سونرا بودىلين دىئيملىرى
آيرىجا گە ليشمه يه باشلامىش و چاغداش مونقول ديللرىنىن
اورتايما چىخماسىنا ندەن اولموشدور. بىرسيرا بىلگىن لرين
و دىلچى لرين دوشونجە سينجه، مونقول و تونقوس- مانجور
دىللرى آلتاي دىللرى قوروپونا باغلى دير.

تونقوس- مانجور دىللرى

تونقوس دىل بۇلۇمۇنە بونلار باغلىدىر :

اڭۇنىكلار، ائۇنىتلار، بوكىمى كىچىك قوروپىلار. مانجور بۇلۇمۇنە ايسە چىنин قوزى دوغوسوندا، روسىيانىن اوzac دوغوسوندا ياشايان مانجورلارين حابىلە نافايىلارين(آمور چايى نىن گونىنى كىي سىندا)، اودىئيلرinen(اوختوت ده نىزى كىيى سىندا)، اولچىلارين و بىرئېچە باشقىا ئىللارين دىللرى باغلىدىر.

كورئىيا دىلى - ٥٠ مىليوندان چوخ كىشى نىن دانىشدىغى بودىل آسكى دىللارين بىرى دىر و اوونون يازىلى آنىتى ١٧ يوزاىلدىن دىر. كورئىالىلار اۇنچە چىن يازىسىندان يارارلانىب، ١٧ يوزاىلدىن ايسە اوز آلفابىتلىرىنى ياراتمىشلار.

سامى_حامى دىللرى

اونجه اويره نمه لىيىك كى، سامى دىللرى اوچ آيرجا

بؤلومه بؤلونور :

دوغۇ، قوزئى و گونئى بؤلومو. سامى دىللارىنин باتى
بؤلومو ايسە، قوزئى- گونئى بؤلومونون بىرلە شىمە سىندىن
دوزلەمىشدىر.

اولو دىللر سيراسىندا يېرآلان أسكى آسورى و باپىل دىللرى
سامى دىللارىنин دوغۇ بؤلومونه باغلىدىر. آككاد دىلى ايسە بوايىكى
دىلىن بىرلە شمىشى دئمك دىر. بونلارين يازىلى آنىتلارى ايلاي
مىزدان خىلەك قاباغا دئنور.

خاناآن و آرامى دىل قوروپلارى ايسە، باتى سامى دىللرى
ايچە رىسىنده يېرلشىر. خاناآن قوروپو اوژو ايسە، فينيكىيا، أسكى
يە هود، موآويد، اوقارىت دىللارىنى اوزوندە يېرلشدىرىن.
بونلارين يازىلى آنىتلارى راس- شامرادا (سورىيا) تاپىلمىش دىر.
آرامى، ايلاي مىزىن ॥ يوز ايلىندن باشلاياراق اولدوچا
زىنگىن ادبىياتى اولان سورىيا، ماندى دىللرى ايسە آرامى دىل

قوروپونا باغلانير. آرامى خاناآنى سىخىشدىرىمىشدىر. بوايسە، آرامىلىرىن ياخين دوغورا يئرلە شمە لرى ايله باغلىدىر.

سامى دىللرىنин باتى قولو اۇزۇ گونتى قوروپوندا آقوزىسى حابىلە گونتى عرب(بىرچوخ دئىيملەرى وار) وحبش دىللرىنى يئرلە شدىرىر. سامى دىللرىنин آن چوخ يايىلمىشى عرب دىللرى دير واونون يازىلى آنىتى ۳۲۸-جى اىلدىن قويلاقلارين باش داشىندان آيدىنتىر. عرب دىلىنىن بىرچوخ سۆزلىرى باشقما اولوسلىرىن دىللرىنه كۈچميش وبودىلدە بىرچوخ چىشىتلى ياپىتلار يارانميش دير.

قاافقاز دىللرى

قاافقازدا بىرچوخ دىللە توش گە لمك اولار وبونلار بىر- بىزىلە ياخين دا دئىللر. بوبئلگە دە دانىشىلان چىشىتلى دىللرى هيىن- آوروپا دىللرىنه باغلى اولان انرمە نى، روس، تالىش؛ تورك دىللرىنه باغلى اولان آذربايجان توركجه سى، تاتار... ايله ساناماق اولالار. قاافقاز دىللرى اىستر بىرى- بىرىنە ياخين اىستە ر سە دە اوزانق بونلار دىلار :

کارت وئل ياخود ايپئر ديللرى بؤلومو_ گورجو،

زان وسوان ديللرى بو بؤلومه باغلیدىرلار. بوديللرين يازىلى آنىتى
- جى يوز ايلدن دير اۋزودە گورجو ديليندە دىر. بوديللين
اۋزونودە ايكى دؤنە مە : أسكى(١١-٥ يوز ايللار) ويئنى (١٢ يوز
ايلدن ايندىيە دك) آييرماق اولالار.

آبخاز_ آديگئى ديللرى بؤلومو_ بوديللار اۋزلرى دە

ايكى ياريم بؤلوبيه آيرىلار :

١- آبخاز ياريم بؤلوبيو(آبخاز دىلى كى يازىسى گورجو
آلفابىسىنده دىر، آبازين دىلى كى يا زىسى روس آلفابىسى اوزرە
دىر).

٢- آديگئى ياخود چە ركه ز ياريم بؤلوبيو(چە ركه ن،
كابارداalar، اوبيخلار).

باسبى بؤلومو_ بوبؤلومە قاتىلان ديللار اينقوش،

چىچىن، باسىي و كىستى ديللرى دىر و يازىلارى روس آلفابىسى
اوزرە دىر.

داغىستان ديللرى بؤلومو - (آوار، لە زگى، دارگىن،
لاك، تاباساران، ساخور، روتول، بودوخ، كريز وبيرچوخ كىچىك
دىللرلى داغىستاندارلار).

دراوید دىللرى بؤلومو

١٢٠ مىليونا ياخين كىشىنин دىلى اولان دراويد(هىند اۇلکە سىنده) آسکى يازىيا بىيە اولان تامىل، مالا يالام، كانار دىللرىنى ده اۇزوندە يېرلە شدىرىر. تئلووقو دىلى ده بوبۇلۇمۇن باشقابىر قولو كىمى تانىنir(١١ يوزايلدن يازىسى واردىر). دراويد دىللرى بونونلا دا باشا چاتماير و اوچونجو بىر قولودا اۇزوندە يېرلە شدىرىر و اونلار كۆئى، كوروخ، قوند و ... دىللرى دىرلر.

ايىدونئز دىللرى بؤلومو

بوبۇلۇمە يېرلشن دىللر ١٣٠ مىليوندان چوخ كىشىنин دانىشدىغى دىل قوللارى دىر كى، دۇرد بؤيووك قول آيرىلار :

١- ايىدونئز.

٢- پولىينئزىيا.

٣- ميكرونئزىيا.

٤- مئلونئزىيا.

بونلارین ھردن بىرى (ايىدونئۇ قولو) أىسکى چاغلاردان ادبىياتا دا يىيە دىرلىر. بونلار ياوان، مالاي، تاقال، سوندا، مادورا، باليويسا،.. دىللارى دىر.

چىن_ تىبىت دىللرى بؤلومو

چىن- تىبىت ياخود ھىند- چىن دىللرى اىكى قولا آيرىلار:

۱- تائى- چىن.

۲- تىبىت- بىرما.

چىن ائللىرىنىن دىلى تائى- چىن قولونا باغلانىر وبو اولوسون بؤيوک وتانىنمىش يازار وشاعيرلىرى اولموش دور (فېلوسوف لانوسىزى ايلامىزدان آلتى يوز اىل اۇنچە، چىنин بؤيوک شاعيرلىرىندن تائۇ- يواآن مىن ايلامىزىن ۵-۴ يوز ايللىرىندە، دوفۇ ۸ - جى يوز ايللرده وباشقاalarى (بؤيوک ياپىتلار قويوب گىتمىشلر.

چىن دىلينىن أىسکى آنىتلارى(سوموك اوزه رىنده) ايلامىزدان اۇنچە ۱۲- ۱۳ يوز ايللرە باغلانىر و ۱۸۹۹- جو اىل خىنان بؤلگە سىنده تاپىلمىشدىر. تائى دىلى اۇزو دە بوبؤلومە

با غلیدیر. آنام دیلى (وی ائتمالى لارین دیلى) ده تائى دىلينه با غلیدير.

اوکى قالدى تىبىت- بىرما قولو، دئمك او لاركى بىرچوخ و چئشىتلە ياريم بؤلۈكلەر بؤلۈنورلر :

- ١- تىبىت ياريم بؤلۈمو (اۆزە ل تىبىت، تىبىت - هىمالاي، قوزئى آسام دىللارى). بودىللارده زنگىن بوددا ادبىياتى دورور اۆزۈدە ھىند دىلىنىڭ چىرىلەمىش دىر.
- ٢- بىرما ياريم بؤلۈمو (بىرما دىلى، كوكى- چىن دىلى).

آفرىكا دىللەر بؤلۈمو

آفرىكادا ياشايان اولوسلارىن وائلارين او بؤلۈمدن زنجىلزىن ٤٣٠ - دان چوخ دىل حابىلە دئىيمىلارى دورور و اوچ بؤيوك قولابۇلۇنور كى، سودان قولو اۆزۈ داحا چوخ قوللارى اۆزۈنده يېرىلەشىدىرير. بو اوچ قول بونلاردىرلار :

- ١- سودان زنجىلزىن دىلى.
- ٢- قوزئى- باتى بانتو دىللارى.
- ٣- بوشمىئن- قوت تئنتوت دىللارى.

سودان دىلى قوللارى - نيل- چاد، نيل- حبشه، نيل- انکواتور، کاردوفن، نيل- كونق، اوبانق، سور، نيگنر- چاد، نيگنر- کامئرون، آشاغى- نيگنر، داقومى، نيگنر- لاتقال،... دىمك گره كيركى، بانتو دىللرىنده يېرىشىن كىچىك دىل قوللارىنین سايى دا آز دېيىلدىر. آفرىكا اولوسلارىنinin دىللرىنinin اىچە رىسىنده سوآخىلرىن، خائوسلارىن، بئربئۇلۇين دىللرى ادبى دىل كىمى تانىنir.

آمریكا ياخود هيىند ئىللرىنinin دىلى

آمریكا هيىدلرىنinin دىللرى كىچىك- كىچىك دىل قوللارينا(٥٠- دن چوخ) بۇلونموش وبونلار بىر- بىريله ياخىن اولمامىشلار. ائرنە ك اولاراق، اىرۇكىز، آلقۇنگىن، آتاباسك،... قوزنى آمریكادا، توپى- وارانى، كارااىب، آروواكس،... گونتى آمریكادا، آتومى، اوتواستنک، مايا وكتۇچال اورتا آمریكادا قونوشلۇر.

ياپون ديلى

ياپون ديلينى گئنئآللوژى سيرالاماسينا سالماق چە تىندىر. چونكى بوديلين حله ليك اۇزونه اۇزەل ياخىنى وقوهومو يوخدور. ياپون ديلى اۇزو اوچون اۇزەل او لاراق سيرالانىر وبو دىلدە يوز مىليوندان آرتىق كىشى قونوشور. بو ديلين اسکى يازىسى وادبىاتى ٧-جى يوزايىلدىن بە للى دىر. ياپون ديلينىن اۇزونه گۈرە ياخىنلارى تانىنmasا دا، بوديلين چاغداش دئىيملرى چوخدور.

تورك دىللرى بؤلومو (آلتاي دىللرى بؤلومو)

بؤيوك تورك ديلينىن اۇزو و قوللارى ايله ايلگىلى سۆز قونوسوتا كېچمه دن، تورك سۆزونون اۇزونو، نه اولدوغونو، آنلام باخيمىندان اينجه لمە سىنى، چئشىتلى قابقاقلاردا دە يرلە ندىريلمە سىنى وبوگونه گە ليپ چىخان دورومونو گۈزدن كېچىرىپ قوى - گۇتۇر انتە يىمىز اىستە يە اويفون گۈرونور.

نچە يوز مىليوندان آشقىن بئۇيوك بىر تورك توپلولوغو و اونون آوروپا و آسيا گىنىش بىر آلانا يايىلماسى و بىر تاخىم قوللارا بۇلونمه سى هم سئۇيندىرىجى هم ده دوغال دىر. بو قوللارين چوخلوغو، چىشىتلى لىبى و بىرسىرا دوروملاردا آيرى كىمى گۇرونندويو، تورك دىلىنىن دىللارينىن بىركؤكىن، اورتاق بىر آلانا دىلدىن يارانما و چىخما گىرچەك لىبىنى اۋرت - باسىدىر اىدە بىلەن.

ايستە ر آوروپا ايستە رسە دە باشقۇ بۇلگە لرە باغلى اولان بىلگىن لر دىلچى لر چاغداش تورك دىلى قوللارىنى اىچدن اينجە لە مىش واونلارين آراسىنداكى ياخىنلىقى و اورتاقلىقى يوكسە ك دورومدا دە يېلە ندىرمىش و دىدىكلىرىنىن اوسمۇندا دایانماقدادىرلار. بوبىرلىك و اورتاق ليق قانىتىنى گۇستە رمك اىچىن بالكان يارىم آداسىندان قالخان بىر گزگىنىن توركچە بىلگىسىنى اىرە لى سورموشلار. بوگزگىن اورتا آسيادا هەنج بىرتوتارا، چە تىن لىبىه توش گە لە دن گە زىشمىش دولاشمىش دىر.

بونو، آدلیم ماجار توركولوگو "آرمىن وامبىرى" ده ١٨٨٥ دە بوراخىلان بئۇيوك ياپېتىندا اۆزە ل اولاراق وورغولايىر. بوگون توركچە آدلاندىرىغىمىز دىلى قونوشانلارا و تىريلن "تورك" آدىنин

اوزون واسکى بيركئچميشه باغلى اولدوغو حامىيا آيدىن دير. أما بو آد توركلرين باشلانغىجىندان ايندىيە دك اولدوغو كىمى قوللانيلىمىشىدىر يوخسا يوخ، سۇزۇنە گە لەيىكە بىرآز دوشۇنمه لېيىك.

تورك آدى وسۇزو واسکى توركلەرن قالان "اورخون" يازىتلارىندا دورور. تورك اىلايى نىن بؤيووك اوzmanى كىمى تانىنان "ويلھلم بارتھولد" ون دوشۇنجه سىنجە، تورك آدى ٧١ يوز اىلدن ائنچە قوللانيلىمامىشىدىر. تورك آدىنىن كۆكۈ وآنلامى ايلە باغلى اولاراق اوزون-اوزون دارتىشىلىميش دير. ائنچە بو آدى "تورومك" - تورە مك- تۈرە مك كۈكۈندەن گە لەيىنى و "ياراتىق" - يارانماق و ياراتماق آنلامىندا قوللانيلىدىغىنى اىرە لى سورموشلار.

بونودا بىلىرىك كى، كئچميشىدە بىرتاخىم گە نج انتىك توپلولوقلار ايلايا گۈرە، "ياراتىق" آنلامىندا اولان آدلار آلمىشلار. أما توركلرين وارلىغى داحا چوخ اسکى چاغلارا گىنديب چىخىر واوزانىد. بو اوزدىن دە "تورك" آدىنىن "ياراتىق" كىمى اينچە لە نمە سى بىراونجادا يونگول واؤته رى دېيىلىدىر. دانىماركالى "ويلھلم تەھومسىن" كى بؤيووك دىل بىلگىنى و تورك يازىتلارىنى چۈزە بىلىميش بىرىدىرى سون چالىشمالار زىندا باشققا بىرقۇنۇيا

توكخونموش و "تورك" آدینىن باشقما بىر بويون ياخود بيرتىچە خانىن آدى ايله باغلى اولدوغو اينانجىنى اور تا ياجىخار مىشىدىرىن. بونا سؤيىكە نركن، دئمك او لاركى، "تورك" آدى اسلىكى توركچە دە "گوج- تە پر "آنلامينا قوللانىلان" تورك" سۇزو ايله بىرلە شدىرىلە بىلر. بونو آرتىق آچماق واينجه لە مك گىرە كىرسە، اسلىكى توركچە دە قوللانىلان "أرتورك- گوج" سۇزۇنۇ تانىق او لاراق كۆستە رمك او لار. بونۇدا دئمە لېيىك كى، سونونجو آچىقلاما(تهومسىن) بىليم چىئورە سىنده اۇزۇنە اۇزەل يېز قازانمىش و آردىنجا تانىنمىش توركولوگ "جولئىس نىڭمەت" (ماجار توركولوگو) بويولدا بىرچوخ چالىشمالار يامىش و يېتى هم دە اونە ملى و ئىريلەر و اۇرنكلەر و ئۇرمىشىدىرىن. آچىقجا گۈرونوركى، بوسۇزون(تورك) تورومك- تئرە مك آنلامى اولدو قجا يېغجام و ايندىكى بىليم سەل گۈرونۋە گۈرە كىچىك و دار بىرچىئۇرە رە يە يې دىرى.

بۇندان باشقما و سون چاغلاردا توركولوگ "آ.ن. كونونوو" بۇ گۈرونۋە نىچە كىز توكخونور و وورغولامىشىدىرىن. "تورك" آدى اسلىك يازىتلارىندا بىر بويون آدى او لاراق قوللانىلسادا، بۇ گونکو بئىيۈك و گىننىش يايقىن و توپلۇم قاپسامىنى آلمىش و توركچە قونوشان بوتون قوللارى اۇزۇنده بىرلە شدىرىمىشىدىرىن.

بارتحولد داحا بير قونوپيادا توخونموش واو "تورك"
آدینين اورتاق بيرآد اولاراق موسسلمان ائلرینين گؤسته رگه سى
وايزى دير دىمك دير. ائله بو اوزدن ده، عربلر بيرچوخ ائلرین
دىللرينى ساواشدىقلارى توركلرین (VII-VIII يوز ايللر) دىلينه به
نזה تمىش واونلارين حاميسينا تورك دىميشلردىر. داحا سونرا لار
ايسلام دينى نى گۇتورن توركلرده اۋازلرينى تورك اولاراق
آدلاندىرىمىشلار. بارتحولدۇن بىلدىبىي و دىنلىكى كىمى، تورك آدى
71 يوز ايلدن بىرى قوللانىلان بيرآددىر يالنىز بو او دىمك دىئىل كى،
تورك دىلى بوندان ائنجه يو خەموش ياخود قوللانىلمازمیش.
ايىدىكى چاغدا، تورك دىلى آلتىندا قونوشان وياشاييان اولو سلارين
وقوللارين اسکى چاغلارا و اسکى توركلره چاتدىغى كىمسە ايچىن
اۋرتولو قالما مىشىدىر. و بوتون بىلگىنلار و بىليم كىشى لرى ايىدىكى
چىشىتلى آدلارلا آنىلان تورك قوللارينىن اسکى واورتاق
بىردىلدىن چىخدىغىنى و آيدىلدىغىنى بىلىر و او يلا يېرلاردى.

چاغداش تورك قوللارينىن بىرآرایا گە لدىسى بو اورتاق
دىل، دىل بىليمى دالىندا "آنا توركى" آدى قازانماقدادىر. دىلىن
"آنا" دىلىن قونوشىلدوغو قوللارىنىڭ يېرلىرى و توپراقلارى دا
توركلرین "آنا يوردو" آدلاندىرىرىق.

تورکلرین آنا يوردو قونوسو و سورونو تورکولوژى چئوره لريندە اوزاق كىچمىشدن ايندييە دك آراسى كە سىلمە دن سۆز قونوسو اولموش و سىخ - سىخ دارتىشىلىميش دير. يالنىز حله ده بويولدا بىتىمىش و آچىق بىرسونوج الده اندىلمە مىشدىر. تورکولوگلارين آراسىندا بىلە بىر سۆزدە واركى، تورکلر دۇردى مىن ايل بوندان اۇنچە اوز دوغما يوردلارىندان قوپموش و داغىلماغا باشلامىشلاردى. آدى چە كىلن چاغدان قالما آنىتلارين اولماماسى هەنج بىر قوشقا توئە دە مىز و قونو دوغال اولاق آنلاشىلىرى. تورکون وتورک دىلى نىن آن اسکى يازىلى آنىتلارى موغولىستاندا هم دە اورخون ايرماقى بويوندا تاپىلىميش والدە اندىلمىش دير.

چوخدان بىرى بودا آيدىنلاشمىش ديركى، اسکى تورك يازىتلارى ۱۲۵۰ اىللىك بىركىچمىشه باغلانىر. ايندييە دك تاپىلىب تانىنان دونيا دىللارى آراسىندا چوخ آز دىل گۈرە بىلە رىك كى، بونجا اسکى آنىتلارا بىيە او لاپىلسىن. ائرنە ك اىچىن : ماجارلارين آن اسکى ياپىتى ۱۳ يوز اىلده، روسلارين آن اسکى ياپىتى ۱۲ يوز اىلده يازىلىميش دير. تورک دىلىндە تاپىلان بو اسکى يازىتلار، تورک دىلى نىن حله اوچاغلاردا بىلە گە ليشمىش وايرە لىلە مىش بىر دىل اولدوغونو گؤستە زمكىدە دير.

بوراسى دا آيدىن ديركى، هربىردىلىن بۇ دوروما، گوجه، دوزه يە گە ليپ چىخماسى چوخ- چوخ اوزون بىرسوره ده وايللربويوندا اولادىسى دير. چوواش وياكتلارى گۇتورسک واونلارين انركن بىرچاغدا يوردلاريندان آيرىليدىغىنى دوشونسک باشا دوشە زىك كى، اونلارايلىه دوغما يورتىدا قالان توركلارين دىلىنده كى آز- چوخ سە س آيرلىغى دوغالدىن وبو آيرىليق اوزون ايللر بويو آيرى دوشىمكىن دولايى دير يوخسا اۋز يئرلىرىنده قالان توركلارين دىل آيرىليغى يوخدور. يېنى دىل بىلىمىنده وتوركولوگلارين آراسىندا بونلارين دا دىلينه اورتاق تورك دىلى آدى وئرىلمىكده دير.

دونيانىن باشقادىللرى كىمى تورك دىلىنин ده بۇلگوسو ايله باغلى بىرچوخ توركولوگلار دوشونجە سؤيلە مىش و بونجاقلار اىرە لى سورموشىلدىر. سونونجو دوشونجە ن. آ. باسقا كووون اولسادا، بوقۇنۇيا و.و. رادلۇو، ف. إ. كورش، آ. ساموپلۇوچىچ، س. ئ. مالۇو، ... قاتىلىميشىلاردى. او، آنجاق تورك دىلى قوللارينى اونلارين ياخىتلىغى اوزوندن سىرالاما مىشدىر، بلکە بۇ دىلده دانىشانلارين نە كىمى ائل- گونلار، اوغوشلار ايله ياناشى ياشادىغىنى، كىچىرىدىكلىرى گە ليشىم يوللارينى و ايلاي ايله باغلى يابىدىقلارى ايشلىرى ده گۈزدىن كىچىرمىشدىر.

باسكاکوو دئييركى : بوندان اۇنچە تورك دىلى واونون قوللارى ايله تانىش اولوب آراشدىرانلار واونلارى سيراالايانلار يالنىز بودىلەن اۆز قوللارينى ياخىن لىق وفونتىيم - لەكسىك باخىمدان گۈتۈر - قوى اتنىيىشلەر بو ايسە يېتىلى دېنيلدىر چونكى بودىلەن قونشۇلارينى، اونلارين بودىلەن اىچە رىسىنە كى دوروملارينى، گە ليشىمە ايلايلارىنى، ائتكى لەنديكلارينى واتتكى له دېكىرىنى، گۈزىن كەچىرمك گە كدیر.

ناساکاكوو تورک دیلینی ایلاسال و دیل ایلکه لری با خیمیندان

ایکی هم ده بؤیوک بوداگا آئیر میشدير :

۱- باتی حون بوداغی.

۲- دوغو حون بوداغى.

باتى حون تورك دىلى بوداغينا آشاغىداكى دىل بۇلۇملىرى
بىرلە شىر :

بیولقار (اسکی بولقار، خه زه ر حابله ایندیکی چوواش)

اوغوز(اوغوز - تورکمن، اوغوز - بولقار، اوغوز - سه لجوچ

و اونلارين يارييم بؤلوملىرى).

قیچاق (قیچاق- پولوئس، قیچاق- بولقار، قیچاق- نوقای

و اونلارین يارىم بؤلۈمىرى).

قارلوق(قارلوق- اویغور، قارلوق- خوره زم واونلارین ياريم بؤلۈملىرى).

بولقار بۇلۇمو اۇزۇ آسکى بولقار، سووار، ساپىر، آوار، خزر، چاغداش چوواش (آيرىجا دىئىملەلە) بۇلمە لرى داشىيىن.

اوغوز بۇلۇمو ايسە ايکى ياريم بۇلۇيە آيرىلىر :

۱- اوغوز- توركمەن ياريم بۇلۇيە(آسکى اوغوز دىلى ۱۱-X-بۇز اىللەر، اون اوغوزلار، توققۇز اوغوزلار، چاغداش توركمەن- توركمنىستاندا وقوزئى قافقازارا)

۲- اوغوز- بولقار ياريم بۇلۇيە(آسکى اوغوز- اوزلار وېنچە نە كلر، چاغداش قاقا اوز، بالكان توركلىرى).

اوغوز- سە لجوق (آسکى سە لجوق، آسکى اوسمانلى، آسکى آذربايجان توركجه لرى، چاغداش آذربايجان توركجه سى، چاغداش آنادولو، كريم تاتارلارينىن گونئى دىئىمى).

قىپچاق (قۇزئى باتى- قىپچاق- پولۇۋىس- آسکى قىپچاق وېئنى قاراaim، كومىق، قاراچاى- بالكار و كريم تاتارلارينىن دىئىمى يېرلە شىپر).

قىپچاق- بولقار(آسکى قىزىل اوردا(باتى)، چاغداش تاتار، باشقىر).

باشقیر: باشقیر ادبی دیلی اوكتیاوبر دندریمیندن سوغا
فورمالاشمیش ویازیلارى روس الگابنسى اوزرە اولموشدور.
قىپچاق- نوقاي (نموقاي، قاراچالپاق، قازاخ، افربىكىن قىپچاق
دىيىملرى).

قارلوق (قارلوق- اويفور، قارلوق خورە زم).

قارلوق- اويفور (قاراخانلى لار، اسکى اويفور).

قارلوق- خورە زم (قارلوق خورە زم، قىزىل اورىداوغۇر)،
چاغاتاي (XII-XIV يوزايلار)، اسکى افربىك، چاغداشلاردان افربىك
واونون بىرسىرا دىيىملرى، يېنى اويفور واونون دىيىملرى).

اوژبىك : بورادا دانىشىق دىلی بىرياندان اسکى اويفور، تىرقىش
وقارلوق، بىرياندان ايسه اوغوز- قىپچاق بويلارىينىن، باشقما
بىرياندان ايسه تاجىك حابىلە ايران- خورە زم بويلارىينىن دىلى
اوژرە قورولموشدور. بو اوزدىن ده اوژبىك توركجەسى تورك
دېلىنىن قارلوق بولومونون قارلوق- خورە زم يارىم بولومونه
باغلى بىر. اوژبىكجە قونوشانلارين بىرچوخو اوژبىكستاندا
و بىرآزى افغانىستاندا و باشقما يېئىلدە ياشايىرلار.

يېنى اويفور : ايندىكى اويفور واونون بىرسىرا دىيىملرى چىن
اۋلۇكە سىينىن اىچە رىسىنده اويفورىستانىن دىلى كىمى
تانىنير(سین- سزيان).

تورك ديلينين دوغو حون قولو اويفور- اوغوز و قيرغيز-
قيچاق بؤلمه لرى اۇزوندە يئرلە شدирىر.

اويفور- اوغوز بؤلومونه اويفور- توکوى بؤلمه سى يئرلە
شىر وبو بؤلمه اۇزو أسكى اوغۇز، آسکى اويفور، چاغداش تۇوا
وکارکاس بؤلمه لرينى اۇزوندە يئرلە شدیرىر.

ياقوت يارىم بؤلومونه ايسە چاغداش ياقوت، خاکاس يارىم
بؤلومونه چاغداش خاکاس، شۇن، چوليم تاتارلارى، كاماسىن،
آلتاين قوزئى دىيىمىسى وسارى اويفورلارينين دىيىملرى باغلانىر.

قىرغىز- قىچاق بؤلومو أسكى قىرغىز، چاغداش قىرغىز
وآلتاي دىيىملرىنى اۇزوندە بىردىل كىمى يئرلە شدیرىر. دىئمەلى
بيك كى، آسکى اوغوز ياخود اورخون- يېڭى سئى يازىلارى
تورك دىلى ماترىياللارىنى گؤستە رىر.

شور : بودىلده قونوشانلارين چوخۇنلۇغا ياخىنى آلتاين
قوزئىيندە ياشايىر واونلارين ادبى دىللەرى يوخدور. بونلارين
گوندە ليك دىيىب- دانىشمالارىنى، يازىب- اوخومالارىنى گؤستە
رمك اىچىن خاکاس ياخود روس ادبى ديليندن يارارلانىلار. شور
اۇزو ده تورك ديلينين دوغو قولونون اويفور بؤلومونه باغلى
دىن.

قىرغىز: أسكى وچاغداش قىرغىز آلتاي ايله ياناشى قىرغىز-
قىپچاق قولونو ساغلايير واۇزو دە تورك دىلىنىن دوغۇ قولونا
باغانلىرى.

آلتاي: آلتاي ياخود/ويروت داغلىق آلتايدا ياشايانلارين
قونوشدوقلارى دىل دىر. آلتاي اۇزو هرزاتدان اۇنچە قىرغىزا
اولدوقجا ياخىن يالنىز بىرسىرا آيريمىلاردا اونلارى اىكىيە بۇلە
بىلىرى.

آذربايجان توركچەسى: بو توركچە باتى حون بوداغىنин
اوغوز بۇلومونون اوغوز- سە لجوق يارىم بۇلومونە باغانلىرى.
اما، بو توركچە نىن يىئىنى تورك دىلىرى باخىمىندان
آيدىنلاشىرىماق بىلە جە دە يونگول ودىنج دېيىلىدەر. بوايسە،
آذربايجان توركچە سىينىن گۈجونو، دە رىن لىيىنى، گە ليشە
سىنى وايلاى قاتلارىندا بؤيووك اولايلارى آتلاتدىغىنى گۆستەرىن.
آذربايجان ايلاى بويونجا تورك اۋلەكەسى، تورك يوردو،
اودلار اوباسى وقوچاقلار اوچاغى اولسا دا، بورايىا بىرچوخ
باسقىنلار، يوروشلر اولموش وکۈزلەر دىكىلىميش دىر. بو اوزدىن
دە، يابانى بويىلار، اولوس بۇلوملىرى، باسقىنچى اوردولار گە
لمىش لردى. بو دا دوغالدىركى، باسقىنچى لار يىئىلىرىن، كۆيلرىن،
كىشى لرىن، دە نىزلرىن،... آدینى دە يىشە يە چابا گۆستەرمىش،

تە پە ر قولانميشلاردى. بونلارىن حاميسينا باخماياراق، آذربايجان، آذربايغان قالميش وتورك، تورك اولاراق ياشامىشدىن.

اوزون ايلىر بويونجا اوزه لىيك پهلويلر دئۇنە مىنندە ايستەر دېشىدان ايستە رسە دە ايچدن آذربايغان توركلىرىنى اويدورماغا، اونلارى اوزلرىنى "آذرى" ، "تاتى" ، "پهلوى" ... كىمى تانىتىدىرماغا چالىشانلار دا آز اولمامىشدىن. بو آشاغى دوشونجەلى ويادلار نۆكىرى اولان يازىقلار، سونوجدا هەنج بىر اوغور وباشارى قازانامايمىش واڭز اولوسسالارى وآغاalarى اوئنوندە يېتى دە باجارىسىز وساتقىن كۈلە كىمى دورموشلار.

دونيا كلاسيكلىرىنىن بىرى ھم دە چوخ قابارىغى اولان آذربايغان شاعرى بؤيووك "نظمى" حله ٨٥٠ ايل بوندان اوئنجه دوغودان باتىيا اوزانان توپراقلارى "تورك" اولاراق دوشونموش وېتى دۇنيانى اويارمىشدىن. بو توپراق "خاقانى" ، "نسىمى" ، "صائب" ، "قطران" ، "شمس" ، "مۇولانا" ... كىمى بؤيووكلىرى يېتىشىدىرمىش واونلارىن آلىي وقلمى ايلە دونيانىن آن بؤيووك يىپيتلارىنى، دراملارىنى، سئۇگى اوخشایيان آنیتلالارىنى ياراتمىشدىن . بو توپراغىن يارادىجىجلارى تورك اولوسو آدینا حامىنى قارداشلىغا، سئۇگىيە، اره ئىلىيە، بىرلىيە چاغىراركىن،

قونشو اولو سلاارین ادبيات تاريχتىرىنى او جالتمىش، او نلارا هنج نه او ممادان، گودمه دن و آغىر گونلرىنده ياردىمچى اولموش و اۋز ھومانىستلىك لرينى حلە آوروپادا بو سۇز فورمالاشمادان اۇنچە ھم دە بؤيۈك " نظامى " نىن قلمى ايلە حامىيا گؤستە رېيشلەدى.

دېل - كولتور

دېچى ليك بىليم دالىندا دېل ايلە كولتورو بېرلشدىرن ياخود بؤيلە دوشونە نلرده واردىر. يالنىز بوايىكى قونونو بېرلشدىرمە سونوجوندا هىردىن يانلىشلاردا باش وئرمىشدىر. دوزدوركى دىلسىز، كولتورە ل داورانىشلاردان، او يغۇرلو ترپە يىشلەرن دىئىب - دانىشماق اولاسى دىئىلدىر، بونلار ايكىسى دە بېرگە گە ليشىر وايرە لىلە بېرلىر. بونا باخما ياراق، او نلار بېرزاڭ، بېر قونو دىئىلدىرلار.

نېيە كى، كولتور اوست قوروما، دېل ايسە آلت قوروما باغلى دىر. هرتۈپلۇمون كولتورو واو يغۇرۇ اونون اۆزۈنە اۆزلىدىن. فۇدالىزىم او زە رىننە قورولان بېر تۈپلۇمون كولتورو، سوسيالىزىم ياخود دىئىنە وايىناسىل ايلكە لرا او زە رىننە قورولان توپلۇملارдан آيرى دىر. آما دېل كولتورون فورما سىدىر.

بوازدن ده هر بير توپلوما اونون چشیدينه با خمایاراق ائشیت او لاراق قوللوق ائدير.

دیلين تفكکورايله ايلگیلى اولوب- اولماماسى دا اۇنملى ھم ده چوخ دارتىشىلان قونولاردان اولموشدور. ديل ايله تفكکورون ايلگىسى قونوسو و سورونو فلسفة، پىسيخولوگىيا و دىلچى لىيىن اۇزونون چوخ اۇنملى ھم ده چتىن سورونلارىندان اولموشدور. نئجه کى تفكکور آراشدىر ما سىندا و گىنىشىنده ديلين گۈرە وي و يوكىنىيى رول گۈزە چارپىر، ديل و ديلين قورولوشو ايله تفكکور واونون داشىدېغى قونولارين ا iliشكى سى ده گۈزدن كىچىرىلىر. بونلار دىلچى لىيىن آيرى- آيرى داللارىندادىنچە لنير و قوى- گۇتۇر اندىلىر. ماراقلى دىركى، كىشى نىن گۈز و گۈرمك ياردىمىي ايله چئورە دن آلدېغى گۈرۇنتولر بىيىن يووارلارى(سلىول) چالىشماسى سونوجوندا اۇنچە دوشونجە، سونرا يىسە تفكکور دوغورور و بوتفكکور بىشىب، پارداقلانىب يىتىدىن توپلوما دۇنمك اىچىن ديل واونون اۇنمى اورتايىا چىخىر.

ديل قونوشما فورما سىندا ھم اۇزونون گوجونو ھم ده اۇنچە دوشونلомуش دوشونجە نى و دالىنمىش تفكکورو باشقالارينا گۆسترىر. اىچە رى چىخارلارى، دوشونجە لرى

وتفکورو واونلارین بير- بيرينه باغلی اولوب - اولماديقلارينى ديلين ياريدىمى اولمادان اوزه چىخارماق اولدوقجا چىندير.

ديل - ديلچىلىك - ايلاى(تارىخ)

بوندان اۇنجە ديلين توپلومسال تاپىنتى اولدوغونو وتوپلومدا ياشادىغىنى سؤيلە دىك. ديلين كىشى توپلومونداكى گۈرە وينى وىئرىنى داحا ياخشى اويرىنك اىچىن هرزاتدان اۇنجە ديلچى لىيىن نه زاماندان ياراندىغىنى واونون ايلايىنى اويرىنك گركلى دىر. بو اوئيرە نىشىن ندنى آيدىندير، ديلين نه اولدوغو واونون توپلومدا حانسى اۇنمى وگۈرە وى داشىدىغى سوروسو ديلچى لرىن چىشىتلى يانىتلارى ايله اوزلشمىشدىر.

ديلى هردن قانىت و منطىق لە، هردن جانلى اورقانىزىم ايله بىرلشدىرمىش هردن دە اونو پىسوخولوگى يۇندن اينجە لە يىب آچىقلامىشلار. هردن اونو دانىشقدان آىيرىب توپلومسال اولاى كىمى و دانىشىغى ايسە كىمسە سل(فردى) اولاى كىمى سانىب ديله پىسوخولوگى، سوسىيولوگى يۇندن باخمىشلار هردن ايسە ديل او لايلارينا اوونون اويمىشلار بىرچوخ ديلچى چىپىوھ سىننە باخىب، آنلاما باش و نزمه مىشلار. بىرچوخ ديلچى

لر، فيلوسوفلار اوzac كىچميشدن ايندييە دك ديلين توپلومسال چىخارىنى، دورومونو اۋيرنەكە خىلىك چابالار گؤسترىب و بىلەملر ياراتمىشلار. بونلارين اىچە رىسىنە ئاسكى هيىن، يونان، اورتا يوزايل عرب بىليم آداملارى و ۱۸-جى يوزايلين بىرچوخ بىلگىن لرى دىل اىلە باagli ده يرلى چالىشمالار ياپىپ آراشدىرمالار آپارمىشلار.

بو دوشونجە لر وايرە لى سورولن اۇنرىلر ديلين نه اولدوغو، اونون تاپىلماسى، دانىشىق بۇلۇملرى، تۆمجه اوئىھە لرى، سۆزلە آنلامىن اىلىشگىسى، منطىق و قانىتلا گراماتىكานىن باغلىلىغى و بوبى كىمى قونولار اوزرە اولموشدور.

ايلايىمېزدان ۲-۱ يوزايل اۇنچە هيىن لىلدە اولدوغو كىمى يونان ديلىنин گراماتىكاسىندا تكچە يازىلى دىللەر اوزرىيندە آراشدىرمى آپارىلمىش و يازىسىز دىللەر قىراقدا قالمىشدىر. بو قونودا هيىن لىلەرین گراماتىكاسى دىل آراشدىرمى ايشىنە داحا چوخ آردجىل دىر. نىيە كى، يونان بىليم آداملارى دىلى و اونون هەرىئۇنلۇ قونولارىنى منطىق-قانىت باخىمېزدان آراشدىرمىشلار. ۱۲-۷ يوزايللارده عرب دىلچى لىيىنин چوخ يىئىن گلىشىمە سىنى ده ايلايدان اۋيرنەك او لار. دئەمە لى يىك كى، عرب دىلچى لىيىنин

گلیشمه سینده يالنیز عرب بیلیم آداملارى دئییل، ایران، تورک و آیرى- آیرى اولو سلاپین بیلیم آداملارى دا چالیش میشلار.

اۇرنە ك اىچىن : ٧٩٣ - جو اىل ياشامىنا سون قويىموش بؤيوک عرب دىلچىسى و بىلگىنى بصرە لى سىبە و يەھى عرب دىلىنин گراماتىكاسىنى آرىستوتىلىن منطىقى و ھىند گراماتىكاسى اوزرىنده يازمىشدىر. "الكتاب" آدلى بو گراماتىكا سونراكى گراماتىكالىن حامىسىنا ايلكە وتەل اولموشدون. ١١- جى يۈزايلىن توركولوقو آدلانتان ماھمود كاشغارلى "ديوان لغات تورك" ياپىتىنин يازارى، تورك دىللرى نىن بۇلگوسو ايله باagli چوخ دە يىرى دوشونجە و فيكىر اورتاييا قويىموشدور.

اونون اىسلاى مەتىدلاپىندان يارارلانما ماسىنا باخما ياراق، قىچاق، اوغوز و آيرى- آيرى تورك دىللرى نىن سۆزلىرىنى، سۆزجوكلرىنى تورك دىلى و خاقان توركلىرى كىمى آد آلان و تانىنان اويفور دىلىنин سۆزلىرى ايله تو تو شدور ماسى (قارشىلاشدیرماسى) ايشىنин دە يىرى دانىلمازدىر. كاشغارلى هم دە اوغوز، قىچاق، قىرغىز، توخسى، ياغما، اىغرات، چىكىل، جوروق دىللرى نى ياناشى گۇتۇرۇب قارشىلاشدیرماراق، اونلارين بىرى- بىريلە داحا چوخ ياخىن وايلگىلى اولدوغونو و اونلاردان

آزجا سنجیلن بولقار، پنجه نه ک، سووار دیللری نین اولدوغونسودا
اونوتمامیشدىن.

١٧- ١٨ يوزايلليك لرده بيرچوخ قونولار، آراشدىرما
سونوجلارى توپلانمىشدىن وبو آلدە اندىلن تاپىتىلار وقازانجلار
چئشىتلى دىللرە باغلىدىن. دىلچى ليك بىليمينىن ايرە لىلە مە سىنده
آتىلان بؤيوک آددىملازدان بىرى ده، آمرىكا، تورك، فارس،
ياپونيا، عرب وباشقا اولوسلارين دىللرى ايلە باغلى توپلانان
بيرچوخ ماتىراللار اولموشدور. ١٩- جو يوزايل دىلچىلىك بىليمى
بيرچوخ دىل بىلگىن لرىنىن چالىشماسى سونوجوندا ايرە لىلە بىب،
گە ليشىب وبوگونكى دوروما چاتسادا، دىلين تارىخى- موقايىسە
لى تطبقى ف. بوبپ، ر. راسك، ي. گريم و آ. خ. بوس توکووون
آدى ايلە باغلانىن.

آ. شلئىخىرىن دوشونجە سىنجه دىشك، كىشى توپلۇمونا
قدىركى دۇنمە دىل اوナ گۆرە گە ليشىر و قاباغا گندىرىكى، روح
دىل ايلە سىخ باغلىدىن. يالنىز كىشى توپلۇموندا دىل ايرە لىلە مە
دىن دايانيز وائىنكىشىف ائتمە بىر چونكى، روح دىلدىن آيدىلىر. بىلە
لىكلە دە دىل گىريلە بىر.

گۇرونوركى، شلئىخىر دىلى آچونا (طبيعته) باغلى بىلىرى
واونو تارىخ بىليمىندىن بام- باشقا و تام آيرى گۇرۇر. هم دە

شلئخىر فيكىرىن دووشونجە نىن سىسىلرلە اىفادە اولۇنماسىنى دىل سانىر وبو اوزدىن دە دېتىر :

" دىل فيكىرىن سىسىلرلە اىفادە سى دىمك دىر " ، بۇ اودىنمك دىرلىكى، يالنىز دىل يولو ايلە فيكىرلشمك اولاز^۳ اگر دىل اولايلارينا بىلە جە ياناشساق، دىلين كىشى توپلۇملاريندا قۇنوشما و آنلاشما واسىطە سى اولماسىنى وتۆپلۇمسال چىخارىنى دانمىش و گۈرمە مىش اولا جاغىق.

- ۱۹ - جو يوزايلين سونلارىندان باشلاياراق، بىلگىن لرىن و بىلىم آداملارىنىن بىرچوخۇ اۇرنك اولاراق پىسىخولۇزى قۇنوسونون اوzmanلارىندان آلمانىادا هئىمان شتىننتال (۱۸۲۲) - (۱۸۹۹)، روسىادا آ.آ. پوتىنبىيا (۱۸۳۵ - ۱۸۹۱) و باشقىلارى دىلين بىيولۇزى اولاي و تابىپىتى كىمى اورتايَا قويولماسىنا قارشى چىخىرلار. پىسىخولۇزىك دووشونجە دن يانا اولانلارين دىندىيىنە گۈرە، دىل تك بىركىشىنىن پىسىخولۇزىك دووشونجە سىنىن سونجودور. بۇ اوزدىن دە، دىلى و اونون نە اولدوغونو تانى يىب ائيرىنمك اىچىن بىرىنجى نۇوبە دە قۇنوشان كىمسە نى ائيرىنمك گەرە كەدир.

نیه کی، اولوسون روحو کیشی لرین افزل و شخصی
شعوروندان دوغور. ۱۹- جو یوزایلین ایکینجی یاریسیندان
باشلایاراق، دیلچی لیک بیلیمینده هم ده پیسیخولوژی آخیمین افز
ایچه ریسیندن باشقا بیر آخیم آیریلیر وبو آخیم گه نج گراماتیکلر
آدلانترلار. بواخیمین و جریانین اونجوللری بونلاردیرلار :

- ۱- ای اوھان اشھیت (۱۸۴۳-۱۹۰۱، آلمانیا).
 - ۲- گئرمان اوست ھوف (۱۸۴۷-۱۹۰۹، آلمانیا).
 - ۳- کارل بوروگمان (۱۸۴۹-۱۹۱۹، آلمانیا).
 - ۴- برتوولد دلبروگ (۱۸۴۲-۱۹۲۲، آلمانیا).
 - ۵- گرمان پائول (۱۸۴۶-۱۹۲۱، آلمانیا).
 - ۶- ف. ف. فورتوناتوو (۱۸۴۸-۱۹۱۴، روسیا).
 - ۷- آ. آ. شاخماتوو (۱۸۶۴-۱۹۲۰، روسیا).
 - ۸- کارل ورنر (۱۸۴۶-۱۹۱۶، دانمارکا).
 - ۹- ق. آسکولی (ایتالیا). بونلاردان باشققا بیرنە
ایله باش- باشا وئرە ن بىلگىن ده بو آلايا قاتىلىميسىدىن. دى
واونسىيەت واسىطە سى كىمى تانين سادا، هردىن بىر دىلچ
او بۇلۇمدەن ك. فوسىلىرىن دوشونجە سىنجە كىشى لرى
بىرلىرىنى آنلاماسى واونلارىن آراسىندا ياپىلان آنلايىش
وردىشىدىن، تۈمجه قورولوشونون بىرلىكىنىڭ ودىل ماتئر

بىزىرىيىندن دولايى دئىيل ، بلکە سؤزون چىخارىينىن حامىلىق اولدوغونداندیر.

دوزدور، دىلىن تارىخى واونا تارىخى يۇندن باخىلماسى اولدوقجا ده يېرىلى ويېرىلى دىر. نېيە كى، دىلىن تارىخىنى اوئيرە نمە دن، اوونون حانسى يوللارى، حانسى ائنسىش- يو خوشلارى، چتىن لىكلىرى، گە ليشىمە لرى، دورغۇنلۇقلارى، دە يېشىكلىك لرى،... باشا دوشىمك چتىن او لاردى. بونونلا بىلە دىلىن چاغداش دورومونو وبوگونكىو گىنىشىنى ده درىندىن آراشدىرمالى وائىرنە لېيىك. بو او زىن، بودوان دىكورتىئە و فردىنەند دىسۋىسسور پائولون فيكىرىنە قارشى چىخىرلار و بونونلا باغانلى دئىيرلەركى : دىلى بىلىمسىل يۇندن اوئىرنەك اىچىن او نا آنجاق ايلايى(تارىخى) آچىدان با خماق يېتىرىلى اولمان، تارىخى آراشدىرمالار ايلە ياناشى اوونون دورومونون و قورومونون چاغداش گىنىشى و تىنچه اولدوغودا اوئيرە نىلمە لىدىر.

باشققا بىرىيۇندن ايسە باشا دوشولوركى، دىل و دىلچى لىك بىلىمىنده پىسىخولوژى- سوسىيولوژى آخىم دا اورتايىا چىخىر و بۇ آخىم او زۇنۇ دىش دىلچى لىيىنده دا حا آرتىق گۇسترمىشدىر. ايسوئچ دىلچىسى فردىنەند دىسۋىسسورو (١٨٥٧- ١٩١٢)، فرانسا دىلچى لىك بىلىمى باشقانى آنتواں مئىننى (١٨٦٤- ١٩٣٦)، شارل

باللینى (١٩٤٧-١٨٦٥)، آ. سئىئە وبو دوشونجە نى داشىيان بېرنتچە بىلگىنى گۈسترمك او لار.

دېلچىلىك و باشقۇا بىليملىرى

بۇندان اۇنچە دە دېلىن و دېلچىلىك بىليمىين باشقۇا بىليملىرە باغلىلىغى، اىلگىسى، اونلاردان ائتكى لىدىسى واتتكى لىدىرىدىسى قۇنوسوندا آزدا اولساد سۇز دەميشدىك. دېلچى لىك بىليمى ايلە اوغراسىدىقىدا واونو آراشدىرىدىقىدا اىستر - اىستە مز باشقۇا بىليملىر وياخود بىرسىرا قۇنۇلارى اورتايىا گلىرى.

دىيىلن اىلگى لر ايندى كى چاغدا داھادا گىنىش لەميش، داھادا آچىقلانمىشدىر. دىل قۇنوسو اولدوقجا گىنىش، اولدوقجا چوخ ساحە لى وچوخ يۇنلو بىر بىليم دالى اولدوغو اوزدىن باشقۇا بىليملىرە باغلى واىلگىلى اولماق زوروندارىر وبو زەينىدە بؤيووك دارتىشما آلانى يارادىر. بو آلانلارين آن گىنىشى و بؤيووگو ادبىيات و ادبىيات تانىمى دىر. دىل اولا يىلارى ايلە باغلى يېتىرىلى و قانىتلى دوشونجە لر و سۇيىملەر سۇيىلە يىب اۇنرىلەر اۇنرەمك اىچىن ادبىيات بىليمىين حامىلىق سورونلارى ايلە ياخىندان و درىندىن تانىش اولماق گەرە كىر.

۱۶- جى يوزايل آذربایجان توركجه سىينىن ادبى قولونون
 آن بؤيوک اۇنجولو و گۆستەرىجىسى اولان تورك دونياسىينىن
 بؤيوک شاعرى محمد فضولى نىن "لەنلىقى- مجنون" يابېتىندا،
 لەنلىقى نىن دىلينجە سۇئىلە نىلمىش يارىم دوزوكلەرن اۇرنە ك
 لرگىتىرمك يېرسىز اولمازدى :

من گۇوهرم، اۋزىگە لر خەيدار،
 مندە دەنیيل اىختىيار- بازار.

دۇوران كى، منى مزادە سالدى،
 بىلەم كىم ايدى ساتان، كىم آلدى؟!

بو سۇى بۇلۇملارىينىن اۇزونە اۇزىل چاغى، سۇى
 ياسالارىنى، سۇيچۇنون او دۇنە مە باغلى اولان دىلينى ياخشىجا
 واقۇز يولوندا اوئىرنە سك، او دىلين مورفولۇڭى- سىنتاكتىك
 قورولوشونو باشا دوشىمە يېر، فيكىر اىرە لى سورمكە يانلىشا
 يول وئرمىش او لارىق. ائلە جە دە، پىسىخولۇڭى قونوسۇنۇ
 و بىلەمىنى دىلچىلىك اىلە او زاق كىچمىشىدەن بىرى اولدغو كىمى
 اوئىرنە لىبىك، اۇرنە ك او لاراق، دانىشىق پىسىخولوگىياسى
 بو آرادا آن قابارىق آراشدىرما ساھە سىدىر. دىلچى لىك اىلە
 منطىقىن (قانىتىن) اىلگىسى اىسە داحا آيدىن بىر قونودور. چونكۇ،

دیلچی لیک باشليجا او لاراق ديلين، ومنطيق تفككرون ياسالاريندان سؤز آچيپ دانيشير.

كىشى دانىشىقى دانىشىق او يه لرى ياردىمىي ايله باش وئرير وبو بيرفيزىيولوژى قونو او لاراق، چوخ چكىجي دير. دئمك ديلچى لىك بىلىملى چىشىدىلى بىلىملارايله چىيىن- چىيىن دارتىشىلاراق، دوغا (طبيعت) بىلىملارى ايله ده سىخ باagliدىن. ديلچى لىك بىلىملىنىن ايلگى لرى بورادا بىتمە يېر، ديلچى لىك دانىشىق سىلىرىنىن آكوسىتكاسىندان، همين آكوسىتكانىن يوكسکلىيىندن، تېرىيىندن، گوجوندن، تۇمبىرىيىندن دانىشماق اىچىن كسىن لىكە فيزىكا بىلىملىنە آرخالانمالى دير.

سون چاغلار ديلچى لىك بىلىملى كېيىرتنىتىكا (ادارە اوصوللارى وقورومو) ايله ده ايلگى لنك زوروندا قالماشىدىر بوايسە چئۈرۈمە و بىلگى يايما ماشىنالىرىنىن اورتاييا چىخماسىندان دوغموشدور. و سونو جدا ديلچى لىك واونون تارىخى كولتورل گە ليشمه واونون تارىخى ايله ده آيرىلماز دورومدا باغانلىنir.

دیلچى لىيىن قوللارى بو قوللارين آيرى-آيرى تانينماسى

آ. ف. بىرئنگاردى (١٧٦٩- ١٨٢٠) دیلچى لىك بىرلشىمىنى آيرىب فوننتىكا، انتيمولوگىيا، سۆز يارايجىلىغى، مورفولوگىيا، سۇزبىرلشمە لرى و سىنتاكسىس بۇلۇملاره آيرىسادا، آ. دیلچى لىيىن باشلىجا قوللارى بونلاردىرلار :
 فوننتىكا، ئىكسىكولوگىيا، او نومالوگىيا، فرازئئولوگىيا، سئما سىئولوگىيا، انتيمولوگىيا، دئريواتولوگىيا، مورفولوگىيا و سىنتاكسىس.

فوننتىكا : دىلين سىس قورولوشوندان سۆز آچان دیلچى لىك قولونا فوننتىكا دىيىلىر. بو سۆز يونان كۈكلودور و يونان دىلىндە "فون" سىس دىمكىدیر. فوننتىكا دىيىمى بۇ سۆزدن دوزلمىش و دانىشىق سىسىنه اۋىزلى اولان اوپىرە نىم آنلايىشىنى بىلدىرىر. فوننتىكانىن تارىخى اوزون، دارتىشىلماسى ايسە أسكى دىر. او، ايلارىداڭىن دىلچى لىيىندا اۋنلۇ قونو اولموش

وھيند بيليم آداملارى اوونولا ماراقلانميسىلار. چاغداش فونتىكا آنلام باخيمىندان باشلىجا اولاراق بئله آچىقلانىر :

۱- سَس آنلايىشى

دانىشيق سَسلرى ياخود فونئم آنلايىشى ايله باagli دىلچىلىك دونياسىندا بيرچوخ دوشونجە و فيكىرلر ايرەلى سورولموشدور. بونا ندن ايسە دانىشيق سَسلرىنин به نزىر يۇنىرى، دىلدە اوينادىقلارى باشلىجا و آيرى- آيرى رول، اوئلارىن چىخىش فورماسى،... اولموشدور. بونونلا باagli بىلىمسىل سونوجلار وئرن فيكىرلىرى گۈزدىن كېچىرسك، بودوان و كورقىئنە، آ. و. شىئربا، آ. آ. رئفورماتسەكىنى اوپوتماق اولماز. نىيە كى، بونلارىن چالىشمالارى داحا ماراقلى و داحا اويفۇن سونوجلو اولموشدور.

بو بىلگىن لر ادبى دىلىن يازىلى و يازىسىز فورمالارىنى، دىرى دانىشيق دىلى ايله ادبى دىلى چىشىتلى يۇنىردىن باخاراق، چىشىتلى دىئىملرى و بوغازلارى آراشدىرىپ بؤيوك چالىشمالار يابامىشلار. اورنه ك اولاراق، شىئربا بيرىنجى دئونە ايدى كى، سَسىن ياخود فونئم گىرچك چىخارىنى ، وارلىغىنى آچىب

آيدىنلا تمىشدىر. بونودا دئمك گركدىركى، دانىشىق سىلىرى فونكسىيا باخيمىندان اىكى يېنە بؤلۈنورلار :

١- سس واريانتلارى. ٢- فونئم گۈرۈنتۈلرى. بوايىكى بۇلۇم دونيانىن بوتون دىللەرىنده گۈرۈنور. داحا دوغروسو دانىشىق سىسى نه دئمك دىر ؟ سادە جە او لاراق دئمك او لاركى، دانىشىق سىسى دانىشىق پروسسۇسىنده (گىنىشىنده) ايشلە نىن واۇزۇنۇ گۆستەرن سىلى و سوسوق (سانط و سامت) سىلىرىن فونئم دوروملارى و واريانتلارى دئمك دىر. بونودا اونوتمايالىكى، بونلار دىلين لىكسىك حابىلە گراماتىك قورو لو شوندا بىرىنجى رولو يعنى آپارىجى دورومو تو تمايرلار.

اۋرنە ك اىچىن : آنا، آغاج، باخىش، آلىش، داورانىش كىمى سۇزىلردى " آ " سىلىسى فىزىيولۇژىك و بوغاز تىترە يىشى باخيمىندان چىشىتلى كىيىفيتىدە چىخىش اندىر.

۲- فونئم واریاپتلاری (سَسْ ده بیشیملری)

اونجه، فونئم واریاپتلارینین نه اولدوغونو وحانکی گؤره
وی اوزه رینه گؤتوردویونو اویرنمک لازمیدیر. ساده دىلده
دنسک، فونئم واریاپتلاری دانیشیق سسلرینین چشیتلى
مورفئملری بىرى- بىرىندن آپراپبىلمە ين چشیدىدىر.
هردن دىلده لىكسيك وگراماتىك آنلاملارين تاپىلماسىنا ندن
اولان فونئملرى اوونون بىرلە شىك واریانتى ده بىشىر. اورنە ك
ايچىن: "آ" سىسى نىن آردجىل گلدىيى سۆزلرده (ساعات- سا آت
، ماعاش- ما آش ، ...) ايکى اۋزگور و آپريجا "آ" فونئمى ايشله
نىلىر. دىئىمده اوئلارين يالنىز بىر اوزون (a) واریانتى دىئىلىر.
اڭلە جە دە: داغلايىجي، آغلائىر، چاغلايىر كىمى سۆزلرده كى
ايکىنچى هنجالارين "آ" فونئمى دىئىمده (ا) واریانتى ايلە دە
بىشىلىر وبو دە بىشىمە لر سۆزۈن آنلامىنا هنچ دە توتار و ماشات
تۇرتىمىر. تام ترسىينە، دانىشىق و دىئىم ادبى باخىمدان داھادا آرىنير
و پارلاق گۇرونور.

بىلە ليكە دە دوشۇنۇرۇك كى، فونئم واریاپتلاری ادبى
دىلىن قورولۇشوندا وفورمالاشماسىندا ھم ياردىمچى اولۇر ھم دە

بوغاز و چئشیتلی دئییملارده چالیشقاң بىر اۇيە كىمى اۇزونو گؤسترىر.

٣- فونئم قورومو (سىس قورومو)

دونيامىزدا اولوب دانىشىلان ويازىلېب اوخونولان دىللرى بىرنتىچە زاد بىرى- بىرىيندن آىيرسادا، اونلارى آىرى- آىرى گؤسترن باشلىجا سىس ائلئەمتلىرىنىن بىرى اولان فونئملر قورومو ياخود سىستىمى دىر.

هربىر دىلىن فونئملارى نانجالىق، نتىجە لىك ودوروم باخىمېندان اۇزو بىر قوروم دوزنله بىر و هربىر دىلىن فونئملارى او دىلىن اۇزونە اۇزىل اولسۇر. دونىدا دىللرى آنجاق سىسىلى و سىسىزلىرىن نانجالىق و نتىجە لىكلەر ئۆزۈندەن بىرى- بىرىيندن آىريلىر. اۇرنە ك اولاراق، آذربايجان توركىيە سىيىنە ٢٣ فونئمین ٩ سىسىلى، ٢٤ سىس سىيىز ياخود سوسوق دۇر. آما آبخاز دىلىنىدە ٦ فونئمین ٥٨ سىس سىيىز، ايكىسى (أ، ئ) سىسىلى دىر.

٤- فونئمین گوجلو و گوجسوز دورومو

دئییم چنشیدیند سسلی و سس سیز فونئملرین
فیزیولوژی - آکوستیک نتجه لیینجه اۆزل دورومونو قورویوب
ساخلاماسی ياخود ایتیرمه سی کیمی فونئتیک او لايلاردا واردیر.
بو دوروم سس سیزلرده داحا چوخ گۇرونور. فونئملرین گوجلو
دورومو باشليجا او لاراق وورغولو سسدە(هنچادا) سۋازون
ایلكىنده گلن سس سیز فونئملرین دئییمیندە او زە چىخىر و اۆزونو
گۇستىرير.

اما فونئملرین گوجسوز دوروموندا ايسە، سسلی و سس
سیز فونئملرین دئییمیندە او زېرىنى فیزیولوژی - آکوستیک نتجه
لىكجه باشققا فونئملە دە يىشىمە سىندىن سۈز گىدىر. بو، آذربايچان
توركجه سىندە سس سیزلرین دە يىشىمە سىندە گۇرونور :
دۇرۇ، توققا، قوناق. (ق-خ، د-ت). دئمە لىيىك كى، دونيا
ديللاريندە دئىيلن او لاى او زونو چىشىتى فورمادا گۇستەرە بىلر.
اۆرنە ك او لاراق آلمان دىلىنندە سۋازون سونوندا كار حابىلە
جىنگىلىتىلى سس سیز فونئملر ياسال او لاراق گوجسوز دورومدا
گۇرونورلر.

٥- سَس - هُنْجَا

سَس ياخود هُنْجَا ديلين فونتىك بيريملىرىنىڭ آن موره كې لريدىن بيرى دىر. ديلچىلىك بىلىمىنده بوقۇنو ايلە باغلى بىرچوخ وچۇشىتلى دوشونجه لروباخىشلارى گۇرمك اوЛАر. يالنىز بونلارين اولدوقجا قابارىغى بودوركى، دانىشىق ديليندە كى هُنْجَا آن كىچىك بۇلۇملاره بۇلۇن ئۆزۈددە فونتىك بيريم دىر.

ھەپپەر هُنْجانىن بىرلە شىمېنده كى سَسلىرىن بيرى اوجا (يوكىك) تون ايلە دىيىلىر وسَسلى نىر. بوسَس هُنْجَا دوغان وھُنْجَا دوزلدىن سَس كىمى سانىلىر. دئمك اوЛАركى ديللىرىن چوخوندا هُنْجَا سَسلى لرىن قاتىلماسى ايلە اورتايا چىخىر. يالنىز بۇ اودئمك دىيىلىل كى، سَس سىزلىر هُنْجَا دوزلتىمە يېر، بلکە اونلارين قاتىلماسى ايلە دە هُنْجالارين دوغولدوغو گۇرونور(ل، م، ر، ئ).

٦- وورغو

سَسِين، هنجانين، سؤزون (کى هربىرى اۇزلىويوندە دىل بىريمى دىر) دىيىشىنده اولدوقجا قاباريق گۈروننمە سى اىچىن اونلارين گوجلو، اوجا تونلو سَسلنمه سىنه وورغو دىيىلىر. دونيادا وورغوسوز دىل تانىنمامىشىدىر. كىشىلر دانىشىقىدا اىسته كدن، توتومىدان آسىلى او لاراق سَسدن چُشتىلى (آلچاق، اوجا) يارارلانىرلار. بواوزدن ده آدلىم روس بىلىم آدامى تروبئتس كوى وورغونو هنجانين آن يوكسک دورومو آدلاندىرىر.

ورغو دىللرىن هردد نىنده سؤزون ايلك هنجاسينا (لاتىن، چىخ، ماجار)، هردد نىنده اىسه (تورك، فرانسىز) سؤزون سونونجو هنجاسينا دوشور. وورغو هربىر دىلىن بىريمى اولان سؤزون اىسترايلكىنە، اىسترسە ده سونونا دوشورسە دوشسون او، اۇنملى وائيرە نىلمە لىدىر.

٧- هئجا تورلى

دونيا دىللارينده چىشىتلى و تورلو هئجالار گۈرۈنۈر. بۇ، سىسىلى و سىس سىزلىرىن ايشلەندىبى يىئرە گۈرە دىر. يالنىز آچىق و قاپالى هئجا تورلى حامىسىندان چوخ گۈزە چارپىر. سىسىلى ايله بىتن هئجايا آچىق، سىس سىز ايله بىتن هئجايا قاپالى دېيىلىر. بونا باخماياراق، آچىق هئجا چوخلوغۇ گۈستەرير واوستوتلوك دوروموندادرىر. دىلەدە اولان هئجالارين باشقۇ تورلى دە واردىر :

١- اۇرتولو هئجا. ٢- اۇرتوسوز هئجا.

اۇرتوسوز هئجا سىسىلى ايله باشلانىر (اود، آت،...) و اۇرتولو هئجا سىس سىزايىلە. يالنىز سىس سىزايىلە باشلانان هئجانىن اىلك وسون سىسىلىرىندن آسىلى اولاق، دئىرد تورو آيدىندىر:

١- سىسىلى ايله باشلانىر، سىسىلى ايله دە بىتىر (اۇرتوسوز آچىق هئجا). [آ- تا، آ- نا].

٢- سىسىلى ايله باشلانىر، سىس سىز ايله بىتىر

(اۇرتوسوز قاپالى هنجا) [آس - کى، آش - مان، أك - مك].

٣- سَسْ سِيزْلَه باشلانغىر، سَسْلى ايله بيتىر) اۇرتولو آچىق هنجا) [ده - وه، ته - په، سو].

٤- سَسْ سِيزْلَه باشلانغىر، سَسْ سِيزْلَه بيتىر) اۇرتولو قاپالى هنجا) [جام، توب، گوپ، قان].

دونيا دىللرىنده هنجانىن بؤلگوسو ده تورلو - تورلو گۇرونور. آذربايجان توركجه سىنده قوشاسَسْ سِيزْلى سۆزلىرىدە هنجا بؤلگوسو قوشاسَسْ سِيزْلىرىن آراسىندا يىڭىز توتور] ساق - قال، چاق - قال]. روس، فران西ز دىللرىنده ايسە قوشاسَسْ سِيزْلى هنجا بؤلگوسوندە بىرەنچانىن بىرلە شىمېنده قالىر [آ - كىڭىز، پا - ترون].

٨- وورغونون چئشىقلرى

دىلچىلىكده چئشىتلى وورغولارا توش گلىرىك. بوايسە، پرينسىپ لرىن چئشىتلى اولدوغوندان دوغور:

هنجا وورغوسو، سۇز وورغوسو، اىيباره وورغوسو.

هنجا وورغوسو - بىر سۇزون اىچە رىسىنده بىر هنجانىن او بىرىنە گۈرە گوجلو دىيىشىنە دىيىلىر.

سۇز وورغوسو- بىر تۈولوكىدە بىرسۇزون يوكىك تونلا دىيىشىنە دىيىلىر. بىلە اولدوقدا، همن سۇزىدە هنجا وورغوسو ايلە سۇز وورغوسو بىر لىشىر.

ايبارە وورغوسو- بە لى بىر ايبارە نىن اولدوقدا گۇرونىتىلۇ و قابارىق گۇرونە سى چاغى قوللانىلان فونتىك واسىطە يە دىيىلىر.

دىلچىلىك بىلىمىنەدە وورغۇنۇن ايشلەندىبىي يېرىدىن دولايى اىكى چىشىدى گۈزە چارپىر: سربىست وورغۇ، دە يېشىمىز ياخود ترپە نەز وورغۇ. هەردىن دىللەرдە وورغۇ يَا سۇزون اىلکىنەدە يادا سۇنۇندا تۆرە سل اولاراق دە يېشىمىز دورومدا قالىن.

لئکسیکولوگیا (سۆز بىرلە شىمى)

هربىر دىلىن سۆز و سۆزجوك بىرلە شىمىنده، سۆز بىرلە شىمىنин گە ليشمه سىنى، دە يىشمه سىنى، اونلارين ندە نىنى، سۆزلرىن آنلام قروپلارىنى وبوكتىمى قۇنولارى اويرە نن وائيرە دن دىلچىلىك قولونا لئکسیکولوگىيا دېيىلىر.

بورادا، سۆزون هربىر دىلىن سۆز بىرىمى اولماسى، اونون نىچە لىك باخىمېندان وارلىغى، سۆزايلە آنلامىن ايليشگىسى وبوتونلا باغلى دوشونجە لر آراشدىرىلىر، اينجە لنير وائيرە نىلىر. بوتۇولوكىدە دىلەدە اولان دىلە گلن آنلايىشلار سۆزلەر آدلاندىرىيلا بىلىر[قارا، داغ، اوچ، اون، أكىنچى، يازار،...]. حامىلار اىچىن آيدىندىركى، توپلۇم وتۈپلۇمدا ياشايىان اويمە لر دورمادان ده يىشىر وگە ليشىر. بواوزدن ده دىل دىلەن سۆزلىرى دايىنمادان، گنجىكمە دن گە ليشمه لى وايرە لىلمە لىدىر. نىيە كى، دىل توپلۇمسال اولاى وتاپىنتى دىر. دىل ده يىشمه سە اۋلۇر، أسكىبىر وآرادان گىتمك زوروندا قالىر. بو اوزدن ده دىلىن ياشاماسى اونون گە ليشمه سىندىن آسىلى دىر.

اونومالوگييا(ديلده اوزه ل آدلار توپلوسو)

هربىر ديلده اوزه ل آدلار واردىرىكى بو آدلارين توپلوسو و بيرىئە يېغىلەمىشى Onomastika واونونلا باغلى دىلچىلىك قولو وبۇلۇمو Onomalogiya آدلانىر. بو تترمین اىكى سۆزىن اوزودە يونان سۆزۈندەن دوزلمىشدىر (Onoma-آد، Logiya-أويره تىم). دىلچىلىكىن بولۇندا، دىلىن سۆز بىرلشىمىنده كى اوزه ل آدلارين تاپىلىپ دوزلمەسى، اوزه للىك لرى، گە ليشىمە، اىرە لىلەمە و سىرالانماسى قونوسو ايلە باغلى آراشدىرمالاڭىزىن.

سئماسيئولوگييا(سۆزانلامى ودە يېشىمى)

بو تترمینىن باشلىجا و يېجىام آنلايىشى و آنلامى دىلىن "آنلام" سىستىمە ايلە باغلى دىلچىلىك بىلەمى دىر. يونان دىلىنىدە -آنلام، دوشونجە آنلايىشىنى بىلدىرىرلەر "لوكوس" (Semasia)

سۇزۇ اىلە بىرلە شە رك دىلچىلىك بىلەمینىن بوقولۇنۇن آدى اولموشدور.

بو بۇلمە دە دىلەن سۇزلىرىنىن وايفادە لرىنىن آنلامى، آنلامىن دە بىشىمە سى، گەتىشىلەنە سى، بىغىلماسى ياخود دارالماسى، سۇزۇن اۇزە ئى ياخود مجازى آنلام بىلدىرمە سى، چوخ وچىشىتلى آنلاملى اولما، او مونىملىك، آنتونىملىك وبو كىمى قۇنۇلارى دارتىشىلیر و آراشدىرىلیر.

فرازئۇلوكىيىا(دە بىشىمە دىئىملرو يۈزۈملارتۇپلوسو)

دىلچىلىك بىلەمىنە دىلەن دە بىشىمە سۇز بىراشىمە لرىندىن، دىئىم و دىئىشىلەن سۇز آچىب دانىشان بۇلۇمە دىئىلir. بو بىرلشىك دىئىم ايکى يۇنان سۇزۇندىن دوزلىميشىدىر(phrasis) ايفادە) و فرازئۇلوكىيىا دىلەن ايفادە سىينىن اوئىرە تىيم آنلامىنى گۆسترىر.

دىلچىلىكده بۇ تۇرمىنەن باشلىجا گۈرە وى فرازئىملارىن دورومونو آيدىنلاشدىرىماق، او نلارىن قارشىتىسىز او زە لىكىلەرە گۈرە سىرالانماسىنى ساغلاماقدا، اورفوگرافىك او زە لىكىلارىنى

آيدىنلاشدىر ماق، دوزه لمە وگە ليشمه يوللارينى اوزه
چىخارماقدىر.^٥

ائتيمولوگىيا(كۆك آراما بىلىمى)

دېلچىلىك بىلىمىندە سۇزون قايىناغىنى، اۋزك و كۆكۈن،
قايدا جاغىنى ئۇيرە نن واونونلا باغلى آراشدىمالار آپاران بۇلۇمە
يە انتيمولوگىيا دىنلىرى. داحا دوغروسو، دېلچىلىك بىلىمىنىن بو
قولو لىكسىك بىرىملىرىن تاپىلىپ كە ليشمه ايلايى ايلە سىخ باغلى
واونون آراشدىريجى سىدىرى.

بو دىئىم دە يونان دىلينىدىن آلينمادىر(Etymon)- سۇزون
باشلىجا، گئرچەك آنلامى). بو قول، هربىر سۇزو آيرىجا اولاقى
ھم فورما، ھم دە آنلام يۇنۇندا ن آچىقلایىر و كۆكۈن
آيدىنلاشدىرىر.^٦ اۋزل بىلىمسىل آنېقلىغى اولمايان كىمسە لرىن بو
ياخود باشقىا سۇز ايلە باغلى اىرە لى سوردويو دوشونجە "ائل
ائتيمولوگىياسى " آدلانىر. ائل انتيمولوگىياسىنىدا بىرچوخ آدلارىن
وسۇزلىرىن اوzman اولمايان كىمسە لر طرفىينىن چىشىتلى

آنلاملاردا آچىقلانماسى گۇرۇنۇر(بوستان آوا، آروانـا، شام قازان،...).

دئرييواتولوگىيا(بىركۈكىن تۈرە مە سۈزلىرى)

بو قول دىلچىلىك بىلىمىنин اۆزگور قوللارىندان بىرى دىر و دىلده يىنى سۈزلىرىن، سۈزجوكلىرىن نىچە، حارادان تاپىلىپ دوزلمە سىندىن واونون آيدىنلاشماسىندان سۈز آچىن. كىشى توپلۇموندا هرگون يىنى زادلار تاپىلىپ اوزه چىخىر. بو يىنى تاپىتىلارى سىسىنلىرىمك اىچىن دىله اوز گتىرىرىك. دىلدىن يىنى تاپىلان زاد ايلە باغلى يارارلانماق اىچىن اىكى يول واردىر :

- ١- يىنى سۈز دوزلتمك.

- ٢- باشقىا دىللەرن دوزه لىينميش سۈزو بورج آلماق. دىلچىلىك بىلىمىنин بو قولو چوخ گە نىج بىرقول اولسادا، بوقولا باغلى سورونلار و قونولار اوزون اىللەرن بىرى هەردىن لىكسيكولوگىيادا، هەردىن دە گراماتىكادا دارتىشىلىپ، قوى گۇتۇر اندىلىپ، آراشدىرىلەمىشىدىر

مورفولوگىيا (سۆز قورولوشو)

مورفولوگىيا گراماتىكالىن بىر قولودور. او، بوتؤولوكجه دىلىن سۆزلرىنىن ده يىشىمەسى، دوزه لدىلمەسى تئرەلرى و يوللارى ايلە باغلى تئرەلر و ياسالار وئىر.

بورادا سۆزلرىن نىچە قورولدوغو اويرە نىلىر وبو چوخ اۇنە ملى دىر. بو اۇنم او نا گۈرە دىركى، دونىا دىلىرىنىن بىرچوخوندا سۆزلرىن قورولوشو گراماتىك يۈندىن كۈك و شە كىلچى لره آيرىلىر. سۆزون كۈك او يە نە اولما، شىكىچى لرا يەلە ايسە چىشىتلى گراماتىك و لىكسىك آنلاملار دوزلدىلىر: كىدلى، كۈيچى، دىلچى، يازىچى (لىكسىك آنلاملار). - آ، - دا، - دان (گراماتىك آنلاملار).

دانیشیق سَسْلَرِینِین سیرالانماسى

هربىر دىلدە دانیشیق سَسْلَرِى اولان فونئملار اوچ بۇلۇمە سیرالانىر :

١- سَسْلَى لر (ووكالىزم).

٢- سونورلار (ل، م، ن، ر).

٣- سَسْ سِيزلر (كونسونانتىزم).

فونئملار بە للى بىر باخىمدان و آچىدان اىكى يىئرە بۇلونورلاركى، اونلار بۇنلاردىرلار :

١- چالغىسال تونلو دانیشیق سَسْلَرِى (سونانتىلار).

٢- كوييلو دانیشیق سَسْلَرِى (كونسونانتىلار).

بوبۇلمە لرىن هرايىكىسى آيرى - آيرىليقدا دوزدور. آما بىر - بىريلە توتوشدوراندا، بىرینجى سى داحا دوغرو، داحا اوغورلودور. نىيە كى، اىكىنچى بۇلمە دە آنجاق آكوسىتىك يېئن گۈرونور آما بىرینجى بۇلمە دە آكوسىتىك اىلکە لرده واردىر فيزىيولوژى اىلکە لرده. فونئم بىرلە شىمېينىن اىكى باشى واردىر (سَسْلَى لر و سَسْ سِيزلر) و بۇنلار چىشىتلى يۇنلارده قاباق - قاباغا

وقارشى- قارشىيا قويولور. اوکى قالدى سونورلار، سَسلى وسَس سيزلر آراسىندا اورتاق بير دوروما يېيە دورور. بونودا دئمك گره كديركى، اونلار سَسلى لره به نزه يېرلر چونكى اونلار چالغىسال تونلودورلار.

سونورلار هردن بير دىللرده هنجا دا دوزه لديرلر (اينگيليز دىلى كىمى) بودا سَسلى لره اۋزلىدىر. سونورلارين سَس سيزلرە به نزه يەن يۇقلرى دە واردىر. بو به نزىلەك اونلارين دئىيم چاغى آغيز بوشلۇغوندا بە للى توتارلارا توش گلمە لرى دىر. سونورلارين سَس سيزلر سيراسينا گىرمە يىينىن ندە نى دە اونلارين دئىيىمەن فىزىيولۇڭى يۇنودور. بونونلادا، دىلە كى دانىشىق سَسلىرى ايکى بۇيوك بۇلمە يە بۇلونور :

۱- سَسلى لر.

۲- سَس سيزلر.

سَسْلِى لَرِين سِيرالانماسى

اوخونون بيرچوخ بؤلمه لرينه سَسْلِى لَرِين نه اولدوغو،
 حانكى اوژه ل لىيېه يىېه اولدوغو دۇنە - دۇنە آچىقلانميش دىر.
 اونلاردان بىرى بىلە دىر :

دىئيش چاغى آغىز بوشلوغوندا هنج بير توتارا توش گلمە
 دن دىئيلن سَسْلِى، سَسْلِى لَرِين ياخود سائىطلر آدلانميشدەر. بو
 آچىقلاما وآنلام دوز اولسادا، سۆزۈگىنىن قونونون بير يۇنۇنو
 چاتدира بىلمىشدىر وگە كن يۇنلارين چوخو ائلە جە قالمىشدىر.
 ائرنە ك اولاق، /ح / سىسى ده آغىز بوشلوغوندا هنج بير توتارا
 توش گلمە دن دىئيلەر. اگر يوخاريداكى آچىقلامانى دوزگۇن
 و دوغۇرۇ سانىرساق، /ح / سىسىنە ده سَسْلِى دىمك اولار. يالنىز بو
 سىسى، سَسْلِى لَرِين سيراسينا قاتماق اولمان. دىمە لى سَسْلِى لَرِين
 چالغىسال تونا يىېه اولان سَسْلِردىرلر و /ح / سە سىنە بۇ
 اۇزلىك يوخدۇر.

سَسْلِى لَرِين سايى دۇنيا دىللاريندە بىراۋىچودە دىئيلدىر.
 آذربايجان توركجه سىنە و /أ / سَسْلِىسى اولان باشقۇ توركجه

لرده اونلارين سايي دوققوز(ا، آنادولو، ا، ئ، ئ، ئ، ئ، ئ، ئ)، توركجه سينده سكىز(ا، آنادولو، ا، ئ، ئ، ئ، ئ، ئ، ئ)، فارس ديليننده آلتى(A, A, A, E, O, ئ، ئ، ئ، ئ، ئ، ئ)، روس ديليننده آلتى(A, I, I, E, I, U)، اوزون E, O, ئ، ئ، ئ، ئ، ئ، ئ)، قيسا، ديليننده اولاـر: U, O, ...دور. سـسلـى لـرى بـو باخـيمـلـارـا گـئـرـه سـيرـالـامـاقـ اـولـارـ: 1- دـيلـينـ يـاتـايـ (افـقـيـ) دـورـومـونـا گـئـرـهـ. 2- دـيلـينـ دـيكـايـ(شـاقـولـوـ) دـورـومـونـا گـئـرـهـ. 3- دـودـاقـلـارـينـ دـورـومـونـا گـئـرـهـ. 4- نـانـجـالـيـغاـ(كمـيـتـهـ) گـئـرـهـ. 5- يـومـشاـقـ دـاماـغـيـنـ دـورـومـونـا گـئـرـهـ. 6- گـرـگـينـ لـىـيـهـ گـئـرـهـ. 7- مـخـرجـ دـهـ يـيـشـمـزـلىـيـنـهـ گـئـرـهـ. وـبـيرـينـجـيـ باـخـماـ گـئـرـهـ سـسلـىـ، لـرىـ اوـچـ يـثـرـهـ بـؤـلمـكـ اـولـارـ:

اور تاسى ياخود قارىشىق سира سَسلى لر سانىلىرى. اوکى قالدى آرخا سира سَسلى لريينين دئىيمى، ديل گئرى چكىلىرى و گئرى چە كىليمىش دىليلين آرخا بۇلۇمۇ يومشاڭ داماغا دوغرو قالخىن. آرخا سира سَسلى لريينين آن چوخ يايلىمىشى بونلاردىرلار :

١- ديل آزجا آشاغى دورومدا اولاندا يارىم گئنىش، لاپ آشاغى دورومدا اولاندا ايسه گئنىش سَسلى لر دوزە لير و بونلار بىلە سيرالانىر :

٢- دار سَسلى لر (ا, ئ, ئ, ئ).

٣- گئنىش سَسلى لر (ئ, ئ, ئ, ئ, ئ, ئ).

٤- يارىم گئنىش سَسلى (ئ, ئ). بو سيرانىن سولدان ايكىنجى واچونجو سىسى روس دىليلە ئۆزلىدىر.

سَس سىزلىرىن سيرالانماسى

سَس سىزلىر او سَس لردىرلرکى، دئىيليش چاغى چىشىتلى تو تارلا را توش گلىرىلر. بو اونلارين حامىليق وبىر- بىرینه ياخىنلاشدىرلار ئۆزلىك لرى دىر. سَس سىزلىرىن سَسلى لر دن آيرىلما و اۋەز آراalarىندا سىنير دوزلتىمە قۇنوسو حە لە دە گىرە

يىنجه چۈزولمه مىشدىر. ل. ر. زينور يازىركى : بونو دوشونمەلىيىك كى، سَس سىز ايله سَسلىنин آراسىنداكى آيرىلىق سَسلرىن اۇز-اۇزلۇويوندە آكوس蒂ك- فىزىيولوژىك اۇزلىكلىرى دېنىل، اونلارين دانىشىقدا يارارلانما اۇزلىكلىرى (Inqvistik, fonematik) قوللوق اندىر. سَس سىزلىر بىر- بىرىندىن آيرىلادا بىللار وبو آيرىلىق اونلارين دوزلدىيى يئرە، دوزلمە يولونا... گۈرە دىر. سَس سىزلىر آشاغىداكى باخىما گۈرە سىراانىرلار :

- ۱- چوخ اىشلە نن دانىشىق اويمە لرىنinin قاتىلدىغىينا گۈرە.
- ۲- دوزلمە يئرینە وياخود اىشلەنە يىن دانىشىق اويمە سىنinin قاتىلدىغىينا گۈرە.
- ۳- دوزە ليش دوزلمە يولونا گۈرە.
- ۴- سَس تئللىرىنinin قاتىلدىغىينا گۈرە.
- ۵- يومشاق داماغىن دورومونا گۈرە.
- ۶- نانجالىيغا(كمىيته) گۈرە.

سَس سىزلىر چوخ اىشلە نن دانىشىق اويمە لرىنinin قاتىلدىغىينا گۈرە بئلە سىراانىرلار :

- ۱- دوداق سَس سىزلىرى (P, B, V, F, M)

۲- دیل سَس سیزلىرى. و بونلار اۋىزلىرى ده اوچ بۇلۇمە

آپريللىرلار :

آ- دیل اۇنۇ سَس سیزلىرى (D, T, S, Z, N, L, Ş, J, Ç, C,)

.(P)

ب- دیل اورتاسى سَس سیزلىرى (K, G, Y)

پ- دیل آرخاسى سَس سیزلىرى (K, Q, X, Ğ)

ـ ۳- اوදلاق سَس سیزى (H).

سَس سیزلىر دوزه لىش يېرىنە گۇرە بىلە بۇلۇنۇرلار :

۱- قوشادوداڭ^۷ سَس سیزلىرى (P, B, M)

۲- دوداڭ- دىش سَس سیزلىرى (F, V)

ـ ۳- دىش آراسى سَس سیزلىرى .

فونتیک او لای ویاسالار

سَسلرین بَير - بَيريله ياخينلِيغى و اونلارين ايشلنمه يئُرى
 هردن بَير ده ييشيكلىكَلاره ده يول آچىر. بوايىسى دانىشىق چاغى
 باش وئير وبو فونتىك ده يىشىمە كىمى آلينىر آسا بوده
 ييشيكلىك او نلارين لينقويسٰتىك گۇرولرىنە هەنج بَير توتار
 ياراتمير.

فونتىك ده يىشىمە ايکى چئشىت او لور :

۱- يئرلى و دوروملو (pozisiyalı).

۲- ايلگىلى (kombinator).

سَس باشقا سَسين انتكىسيندن آسىلى او لمایاراق، سُقزدە
 تو تدوغو دوروما و يېرە گۇرە ده ييشيليرسە، بؤيلە سى فونتىك
 ده يىشىمە يە دوروملو و يئرلى ده يىشىمە دئىيلير. او رنه ك اىچىن :
 كند سُقزو كنٰت كىمى ايشلندىكده، /د/ سبسى /ت/ سسى ايلە ده
 ييشيلير. بودا /د/ سَس سىزىنин سُقز سونوندا ايشلنمه سىندن
 دوغور.

ایلگیلی ده بیشمه ده ایسه، بیر سس باشقا سسی انتکیله
 یره ک، اوونون چئشیتلی دانیشیق سسلریله ده بیشیلمه سینه ندن
 اولور. بونلارنچه یئرە بؤلونورلر وبو بؤلمه لر بونلاردیرلار :
 اویوشما- سؤزدە سسلرین(مخرج باخیمیندان) بیر-
 بیرینه اویغونلاشماسینا اویوشما دئیلیر. اورنه ک ایچین : چاپماق
 سؤزوندە / پ / سسی نین اۇزوندن سونراکى / م / سسینى اۇز
 مخرە جىنه اویغونلاشدیرىن. بونا " آسسی مىلياسىييا " دا دئیلیر.
 اویوشما بوتۇو ده اولور يارىمچىق دا. اویوشما بوتۇو اولدوقدا،
 انتکى گۆستىرە ن سس انتکىلە نن سسی بوتۇولوكجە اۇز مخرە
 جىنه اویغون اندىر.

يوخارىدا اورنه ک گىتىرىدىيمىز " چاپماق " سؤزو، " چاپاڭ
 " كىمى دئیلir وبورادا بوتۇو انتكى اولاپى اوزه چىخىر. آما
 يارىمچىق اویوشمادا، انتكى گۆستىرە ن سس، انتکىلە نن سسی
 بوتۇولوكجە دئىل، بىرآز اۇز مخرە جىنه اویغون اندىر. اورنه ک
 ایچين آذربايجان توركجە سىنده " آنامدان "، " باجىمدان "، ...
 سؤزلرى " آنامنان "، " باجىمنان " كىمى دئیلir. بورادا / م /
 سسی / د / سسینە انتكى گۆستىرە رك اونو / ن / سە سىنە
 چۇيرىر.

اویغونلاش-دیرما- بوبیر فونتتیک او لايدیر و اۋاز دوروموندان آسىلى او لاراق، او يوشما او لايندان آيرىلماير. بوراداڭى دە يىشىمە سَس سىزلىرلە سَس سىزلىرىن ايلگىسىنىن انتكىسينىن دولايى دېيىل، سَس سىزلىرلە سَسلى لرىن آراسىنداڭى ايلگىنىن انتكىسى ايله باش وئىر. بورادا سَس يىرى گلدىكده اينجه، يىرى گلدىكده قالىن اولور : "بال" سۇزۇندا /ب/ /و/ /ل/ ايكىسى دە سَس سىزدىر يالنىز /آ/ سَسلى سىينىن انتكىسى ايله قالىن اولدوغۇندا، "بول" سۇزۇندا دېيىل سَس سىزلىر اون بۇلۇم سَسلى سىينىن انتكىسى ايله اينجه لشىر.

دونيانىن چىشىتلى دىللارىندە گۇرونن بۇ فونتتىك او لاين دە يىشىمك زوروندا قالان سَسلىرى هردىن سَس سىز دېيىل، سَسلى اولور.

سئچىلمە- سئچىلمە ياخود آيرىلما قونوسو، او يوشمانىن تام ترسىنە بىر او لايدىر. او يوشمادا بىرسَس باشقاس سَسە انتكى گؤستره رك او نو اۋز مخە جىنە او يغونلاش-دیر يالنىز سئچىلمە دە بىرمخرجدىن اولان اىكى سَسدىن بىرى او بىرىنە انتكى گؤستره رك، او نو اۋز مخە جىنەن او زاقلاشدىرىر :

ترامواى " سؤزوندە قوشادوداق / م / حابىلە دوداق -
 دىش / و / سس سىزلىرى واردىر. بورادا / و / سسى / م / سسىنىه
 انتكى گۇسترىرو اوئو دىل اۇنو - دىش / ن / سس سىزىنە چۈرۈرير.
 سس دوشومو - سس دوشومو گىنىش يايىلمىش فونتىك
 او لايلارداندىرلىكى، دىلىن فونتىك قورولوشوندا گۈزە چارپىر. بو
 او لايدا سە كىز گۇرونوش وچىخىش واردىر وبو دوشىن سسىن
 دورزموندان ونچە لېيىندىن آسىلى دىر :

- ١- سونور سس سىزىنин يانىنداكى سسىلى -Absorbsiya
 نىن ايتمه سى، او دولماسى (أصيل - أصل).
- ٢- سؤزون سونونداكى سس سىزىن فونتىك -Apokopa
 گىنىش سونوجوندا دوشىمە سى (أويره تمندىر - أويره تمندى).
- ٣- سؤزون ايلكىنده كى سسىن اونچە گلن -Aferezis
 سؤزون سونونجو سسى نىن انتكىسى ايلە دوشىمە سى
 (يئىيرمىش - يئىير ايمىش، گلىرىدى - گلىرى ايدى).
- ٤- يان -Qaplogiyya
 بىرىنин دوشىمە سى (آلاجاغام - آلاجام، گىئدە جە يە م - گىئدە جە
 م،....).

- ۵- آیرى آىكى- Diereza - سى ايله باش وئرەن فونتىك او لاى (اوست- اوسدور، دوست- دوسدور، قاجدى- قاشدى، آجدان- آژدان،...).
- ۶- بوراداکى سس دوشىمە او لاى "آپوكوپا"- Eliziya - سس دوشومۇ او لايىندان چوخدا آيرى دىيىيل واونا بە نزە يېرى. "آپوكوپا" قونوسوندا سس سىزلىر دوشوردو، ئىلىزىيادا ايسە سىسىلى لر دوشور ياخود ايتىر دەمك دىر (على عسگر- علسگر، على آغا- علاغا،...).
- ۷- سؤزون اىچە رىسيىنده، اۋزىزلىك كېپلە شن Sinkopa - سس سىزلىر اىچە رىسيىنده سىسىن دوشىمە سى (جريمه- جرمە، لاتين دىلىنده Salidus-Saldus....).
- ۸- سس دىيىيلن او لايا او غرايىرلار (آلین- آلنىن، بورون- بورنون،...). Reduksiya - سس دىيىيلن گوجدن دوشىمە سى . وورغولو سىسىن ائنجە كى وورغۇسوز سىسىدە ايشلە نن بوتون قاپالى سىسىلى لر دىيىيلن او لايا او غرايىرلار (آلین- آلنىن، بورون- بورنون،...).
- سس آرتىمى- سس آرتىمى دىلين فونتىك قورولوشوندا اولدوقجا ائنه ملى او لايلارдан بىرى كىمى سايىلىرىن. بورادا آرتىريلان سىسىن دوروموندان، نىچە ليىندن دولايى دەردى آيرىجا بۇلۇمە توش گلىرىك :

- Proteza - سؤزون ايلكينه چنشيتلى دانيشيق سسـينين آرتيريلماسى (رف- ايـرف، رـحـمـتـ ايـرـحـمـتـ) گـورـوـنـدـوـيـوـكـيمـىـ، سـونـورـاـرـ سـسـ سـيـزـىـ اـيـلـهـ باـشـلاـنـانـ سـؤـزـلـرـهـ هـرـدـنـ /ـ اـيـ/ـ سـسـليـسـىـ آـرـتـيرـيلـيرـ. بـوقـونـوـ بـلـلـهـ لـيـكـلـهـ بـيـتـمـهـ يـيـرـ، هـرـدـنـ /ـ سـ،ـ تـ/ـ قـوـشاـ كـارـ سـسـ سـيـزـىـ اـيـلـهـ باـشـلاـنـانـ سـؤـزـلـرـهـ دـهـ اوـزـهـ چـيـخـيرـ وـسـسـ سـيـزـلـرـهـ نـ اوـنـجـهـ /ـ اـيـ/ـ يـاخـودـ /ـ اوـ /ـ سـسـليـسـىـ آـرـتـيرـيلـيرـ(ستـكـانـ- ايـسـتكـانـ، ستـولـ- اوـستـولـ,...)

- Epenteza - چـنـشـيـتـلىـ سـسـلـرـيـنـ سـؤـزـونـ اـيـچـهـ رـيـسـيـنـهـ گـيرـمـهـ سـىـ. بوـ فـونـتـيـكـ اوـلـاـيـاـ، آـذـرـبـايـجـانـ تـورـكـجـهـ سـيـنـدـهـ دـيـلـيـنـ گـهـ لـيـشـمـهـ سـوـنـوـجـونـداـ بـيرـچـنـشـيـتـلىـ هـئـجـاـ اـيـچـهـ رـيـسـيـنـدـهـ اـيـكـىـ سـسـ سـيـزـيـنـ يـاخـودـ اـيـكـىـ سـسـلـىـ نـيـنـ بـيرـيـرـدـهـ اـيـشـلـنـهـ بـيـلـمـهـ سـيـنـىـ اوـرـنـكـ كـتـيرـمـكـ اوـلـاـرـ. بـوـنـوـنـلـاـدـاـ اـيـسـتـرـ دـانـيـشـيـقـداـ اـيـسـتـرـسـهـ دـهـ يـازـيـداـ بـوـنـلـارـيـنـ آـرـاسـيـنـاـ بـيـرـ سـسـ سـيـزـ يـاخـودـ بـيـرـ سـسـلـىـ آـرـتـيرـيلـيرـ (ـشـهـ-ـشـهـ هـرـ، زـهـ-ـزـهـ هـرـ، عـائـلـهـ-ـعـائـلـهـ، عـمـرـ-ـعـمـورـ,...).

- Epiteza - سـؤـزـونـ سـوـنـوـنـاـ آـرـتـيرـيلـانـ سـسـ. بوـ آـرـتـيرـماـ بـهـ لـيـلـىـ فـونـتـيـكـ حـابـلـهـ مـورـفـولـوـژـىـ دـورـومـلـارـدانـ آـسـيـلـىـ اوـلـارـاقـ باـشـ وـنـرـىـ. اوـرـنـهـ كـ اـيـچـيـنـ، آـذـرـبـايـجـانـ تـورـكـجـهـ سـيـنـدـهـ اـيـكـىـ سـسـلـىـ يـانـاشـىـ گـهـ لـهـ بـيـلـمـهـ يـيـرـ. بـوـاـزـدـنـ، سـسـلـىـ اـيـلـهـ بـيـتـنـ آـداـ، سـسـلـىـ اـيـلـهـ باـشـلاـيـانـ شـهـ كـيـلـچـىـ آـرـتـيرـيلـيرـ وـسـؤـزـونـ سـوـنـوـنـاـ nـ, yـ,

S سس سیزلریندن بیری آرتیریلیر(دولما- دولما+ى+ا، دولما- دولما+ن+ى، خیتاب- خیتاب+ا، کیتاب- کیتاب+ى....).

-٤ - سسلی ایله بیتن سؤزله سسلی ایله باشلانان Lyezon سؤزون آراسينا آرتیریلان سس اولایی. بو فونتیک اولای دیللرده، اوzellیک تورک دیلیندە اوئنه ملى بیر قونو کیمی اوزونو گؤستریر(بە حىلى آتلى ايللر- بە حىلى [ى] اتلى [ى] يللر- موشقىق).

سسده يئرده يېشىمە- سسلرین يئر دە يېشىمە قونوسو، سسلرین دوشىمە و آرتما اولايى كىمى فونتىك اولايلاردان بىرى كىمى بوتون دونيا دىللریندە گۆزە چارپىر. بو اولاي Metateza آدلانميشدىر(كىپرييک- كىپرييک، چىلپاق- چىلپاق، دىكسينمك- ديسكىنەمك,...). سسىن يئر دە يېشىمە قونوسو اويوشما و سئچىلمە دن آسىلى دىر واق آيرىجا بۇلۇمە بۇلۇنور :

-١ - Kvantitativ Metateza اوزون و قىسا سسلی لرىن يئر دە يېشىمە سى (ماجرا- مە جارا، ماورا- مە وارا، موبىدا- موبىادە....).

-٢ - Uzaq Metateza ياناشى، كىپ اولمايان سسلرین يئر دە يېشىمە سى. آذربايجان توركىجە سىندە بونسون اون يىدى

چُشیدی و نُریلمیشدیر^٨ (ئَلْبَكِي - لَنْبَكِي، قَارْغَى دَالِى - قَارْدِيغَالِى، لَعْنَت - نَعْلَت،...).

٣- ياناشى يئر ده بىشمه- يان- يانا گلن سسلرىن يئر ده بىشمه سى: بو اولاي باشقالاريندان چوخ گۈرونۈشدور. بونا ساده مىتاتىزا دىئيلير ويوخارىداكى "كىرپىك" - "كىپرىك" اورنه ك لرينه به نزه راولاراق، (ياپراق- يارپاڭ,...) كىمى ساده يئرده بىشىمى اورنه ك لره توش گە لە بىلرىك.

دانیشیق بؤلمه لری

هر بیر دىلده ايشله نن سۆزلىرىن سيرالانماسى قونوسو مورفولوگىيانىن باشلىجا قونولاريندان بىرى دىر. دونيا ديللىرىندە دانىشىق بؤلمە لرىنىن بىر او لمادىغى او زوندن اونلارىن سيرالانماسى ايله باغلى ايرە لى سورولۇ دوشونجە لر دە بىر دېيىلدىر.

بو قونو چوخ او زون ايلىردىن بىرى دىلچى لرىن ماراغىنى او زونە دوغرو چكمىش دىر. ايلايمىزدان ائنجه (٢٢٤-٢٨٤- جى) ايل ياشامىش يونان بىلگىنى آريستوتەل "پۈئىكَا" يا پىتىندا سۆزلىرىن سيرالانماسىنا چالىشمىش و آد، ائىلە م حابىلە ياردىمچى سۆزلر قروپونو آيدىنلاتمىش دىر. آما ١٩- جو يوزايلدىن باشلاياراق، سۆزلىرىن بىلىم سل سيرالانماسىنا (دانىشىق بؤلوملىرى آدى ايلە) باشلانمىش دىر و بۇ، تارىخى- توتوشدور ما دىلچىلىك بىلىمى تاپىلما سونوجوندا آل وئرىشلى او لموشدور.

آذربايغان توركجه سىنده كى دانىش بؤلوملىرى دىلچى لرىن دوشونجە سىنجە چىشىتلى دىر. اورنە ك او لاراق، آذربايغان توركجه سىنده كى دانىشىق بؤلوملىرىنى م. حسين زادە

۱۱، س. جعفرلی ۱۰، باشقالاری ایسه ۹ و ۱۲ اولدوغونو سؤيله ييرلر. آذربایجان توركجه سينده ايندييە دك چوخ ايشله نن و تانينان دانيشيق بؤلوملرى بونلاردىر :

- آد. ۲- نئجه ليك. ۳- ساي. ۴- يئرليك. ۵- ائيله م. ۶- زرف. ۷- قوشما. ۸- باغلابىيجى. ۹- أدات. ۱۰- اونله م. ۱۱- مودال سؤزلر. آدى چكىلن بؤلوملردن آلتىسى (آد، نئجه ليك، ساي، يئرليك، ائيله م، زرف) تە مە ل، بئشى ايسه (قوشما، باغلابىيجى، أدات، اونله م، مودال سؤزلر) ياردىمچى دانيشيق بؤلوملىرى كىمى تانىنميش لار.

آد- بوتون وارلىقلارين آدلارينى بىلدирىن سؤزلر(جانلى، جانسىز)، شىئىلرین آنلامىنى، نئجه اولدوغونو،... اىفادە ائدىن سؤزلر.

نئجه ليك- نئجه ليبي تورلو تورلو آچىقلاماق اولار، يالنىز اوونون حامىلىق آچماسى بئله دير : هربىرزادىن گۈستريجىسىنى و نئجه ليبينى بىلدیرىن سؤزه دئىيلير.

ساي- أشيانين نانجاليغىنى (مېقدارىنى) ، سيراسىنى بىلدیرىن باشلىجا دانيشيق بؤلومو. آذربایجان توركجه سينده سايلاр قايناق باخيمىندان ايلكىن و دوزلتىمە اولورلار :

- ۱- ایلکین سایلارین هئچ بیر گراماتىك تورو يو خدور (بير، ايکى، اوچ، دوققۇز،...).
- ۲- دوزلتىمە سایلار اۇزه ل ساي دوزلىدىن شە كىلچى لر آراچىلىغى ايله دوزه لير (اون- اونجو، بير- اينجى، قىرخ بىش- اينجى، آلتىمىش يىدى- اينجى،...).
- دېلچى لرىن سایلار ايله باغلى دوشونجه لرىنى گۈرۈپ- دېنله يەركى، باشا دوشىمە لېيىك كى، سایلار ايکى چئشىد دىرلر :
- ۱- مىقدار سایلارى.
- ۲- سىرا سایلارى.
- بېرلە شىك سایلاردا واردىر) سە كىسن- سە كىز و اون، دوكسان- دوكوز و اوون،...).
- يىئرلىك- اۇزلىكىدىن، كونكرىتلىكىدىن قىراق اولاقا، داحا چوخ، داحا آرتىق حامىلىغى گؤسترن و بىلدىرن دانىشىق بؤلۈمودور.
- ائىلە م- ائىلە م دە آد كىمى دىلده گەننىش اولاقا ايشلە نىر. اىستەر توپلۇمدا اىستىرسە دە دوغادا زنگىن وتورلو گەندىشلىرى اۇزۇندا گؤسترن ائىلە م تانىنمىش دىللارده چئشىتلى تىپە نىشلىرى، ياپىم و اندىملارى گؤسترىر. آذربايجان توركىجە سىينىدە ائىلمىلر آنلام باخىمىندان بىلە آدلانىرلار :

- ۱- ترپه نیش ائیلملری.
- ۲- ایش ائیلملری.
- ۳- دوروم- شیخ ائیلملری.
- ۴- دانیشیق- قونوشما ائیلملری.
- ۵- دوشونجه، گۇرمە، آنلاما، دینلمە- ائشىتمە گئدیشى
ایله باغلی ائیلملر.

ائیلملرده چاغلارین هربىرىنە اوْزىل شە كىلچى لر اىشلە نىر:

- ۱- ايندىكى چاغ شە كىلچى لرى (Ir, Ìr, Ur, Ür, -آلير، گئدير، توتور، گولور).
- ۲- كېچميش چاغ شە كىلچى لرى (Di, Di, Du, Dü, Miş, -قالدى، بىلدى، دوردو، اوْلدو، آل-ميش-ديز، گئت-ميش-ديز، قور-موش-دور، دوز-موش-دور).
- ۳- گە لە جك چاغ شە كىلچى لرى (Acaq, ئاچاق، ئەچەك، Yacaq, ياجاق، يەچەك، Ar, ئار، Yar, يار، يارچىق، دېشىلە-يە جك، آپار-آر، گۇرتۇر-أر، توخۇ-يار، اىشلە-ئير).

ظرف- ظرفلىرده كى مورفولوژى گۈستەرىجى لر باشلىجا
دانىشىق بؤلۈملىرىنىن باشقۇقا تورلارينە گۈرە تىام او لاراق
فورمالاشما مىشدىر. ظرفلىر آدا، نۇجهلىيە، سايىا بنزە يېرلىر، بودا

اونلارين بىرسىرا دوروملارىندان و گۈستريجى لرىندن دولايى دىر. يالنىز بو او زدن گۈرونمه گۈركمە با خماياراق، ظرفلر ايش حابىلە ترپە نىشىن گۈستريجى سىينى، نىجە لىيىنى، چاغىنى، يىرىنى، اىستە يىنى، ندە نىنى، نانجالىغىنى بىلدىرىر. ظرف تۇردە سل او لاراق، تومجە دە ائىلە مە با غلانىر) جاسىنا- دوشمان جاسىنا، جە سىنه- اىكىد جە سىنه، آكى- ياناڭى، آكى- آله كى، آشى- ياناشى....).

یاردیمچی دانیشیق بؤلمه لری

حامیلیق دیلچیلیيە گۇرە، ياردیمچى دانیشقا بؤلمە لریندە
یېرلشن سۇزىلر اۆزگور آنلامى اولان لۇكسىك بېرىمىلردىن
دوزلىميش دىر. يالنىز ايندىكى باخىما گۇرە، ياردیمچى دانیشیق
بؤلمە لرینىن سۇزجوك باخىمدان اۆزگور آنلامى يوخدۇر.
ياردیمچى دانیشیق بؤلمە لرینىن بىلە بىر گۈستريجى لری واردىر:
۱- ياردیمچى دانیشیق بؤلمە لری هئچ بىر سورويا
يانىت وئرمە يېر.

۲- ياردیمچى دانیشیق بؤلمە لری آىرى- آىريلىقدا
ھئچ بىر آنلامى گۈسترمە يېر.

۳- ياردیمچى دانیشیق بؤلمە لری تومجه نىن اوپە سى
كىيمى اۆزونو گۈستەرە بىلە يېر بلکە، قوشۇلۇغۇ سۇزىلرلە
بېرىلىكده تومجه اوپە سى اولا بىللىر.

۴- ياردیمچى دانیشیق بؤلمە لری مورفو-ۋۇزى
باخىمدان دە يېشىك لىيە اوغرامىر.

آذربايجان توركىچە سىيندە چوخ يايلىميش ياردیمچى
دانیشیق بؤلمە لری :

- ١- قوشما- قوشما تومجه ده آدا حابله آيرى دانيشيق بؤلمه لرينه قوشولور وچئشيتلى آنلام ايلگىلارينى گؤسترىر (قوش + كىمى، اوونون + تك، سىزدىن + باشقىا...).
- ٢- باغلايىيجى - باغلايىيجىلارين باشلىجا گۈرۈي، ايشى بيرچئشىتندۇن اولان اوپىه لر، سۆز بېرلشمە لرى و تومجه آراسىندا تۈرە سل، گراماتىك ايلگى ساغلاماق ياخود ياراتماق دىرس. آذربايجان توركىجە سىنده اولان باغلايىيجىلارايىكى يىئە بۇلۇنورلۇ: تابىسىزلىك (باغيمسىزلىق) وتابىلىك (باغيملىلىق). بونلارين هرايىكى چئشىدى اىستر سۆز بېرلشىمى، اىستر سە دە بېرچئشىتلى تومجه لر آراسىندا اولدوچجا چئشىتلى آنلاملار ساغلايىرلار^٩.
- ٣- آدات- اداتلاردا ياردىمچى دانىشيق بؤلمه لرى دېرلىر آنجاق اونلار آيرى- آيرى تومجه نىن و سۆزلىرىن آنلام چالارلىغىنى اولدۇچقا و داحا دا آرتىق قابارىق گۈسترمك اىچىن ايشلە دىلىرلە:
- "گۈر" نىچە قونوشور أسكى دوستوم .. ، "گەل" بوايشى بىتىرە ك !، "قوى" اونو آزدىراق.، "آرتىق" كىچ دىرس... .

^٩-Bax: M· Hüseynzadə· Müasir Azerbaycan dili· Bakı, 1973, s·309-326·

٤- مودال سؤز - مودال سؤز تومجه نين بوتۇوونە باغلى او لاپىلر و تومجه نين آنلامىنىن گىرچە كلىيە ياخىن - اوزاق او لدوغۇنو گۈستەرە ر. يعنى او تومجه دە ايشلە نن دوشۇنچە نين حارادە ك دوز او لدوغۇنو بىلدىرە ر. مودال سؤزلەرین بىرآزى باشلىجا دانىشىق بۇلمە سى كىمى دە ايشلە نه بىللىر (آنلاشىلىرى، دئمەلى، پىس، دئمك، دئىيە سن، گۈرە سن،...).

سۆز- سۆز بىرلشىمەسى

تومجه نىن قورو لو شوندا، اىچە رىسىنده يېرلە شىن بىرىم(واحد) دىمكىدىر. تومجه نىن بىرلە شىمىنده اىستىر سۆز بىرلشىمەسى، اىسترسە دە سۆزلەرن وارنلارىن چىشىتلى فورمالارىندان يارارلانىرىق. بونۇدا دىمك گە كىرىكى، او نلارىن هەربىرىينىن اۇزونه گۈرە اۇزە لىبىي ونۇجە لىبىي واردىد.^{١٠}

سۆز بىرلشىمەسىنىن چئشىتلەرى

دەل آراشدىرىيچىلارى وبو قولدا چالىشان بىلگىن لرىن بىرچوخو سۆز بىرلشىمەسىنى آربا، ائشىت دە يەركى او لمایان سۆزلەرن بىرلشىمىنەن دوزە لەن بوتۇۋ آنلاملى بىرىم (واحد) تانىيەرلار. سۆز بىرلشىمىنە قاتىلان سۆزلەرن دە يەرى

^{١٠}-Y.Seyidov·Azerbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri·
Bakı, 1966, s. 38-49.

بیراولچوده، بیر دورومدا اولمادیغى اوزوندن، سۇز بېرلشىمەسى
ایكى آپارىجا چىشىدە بۇلونور :

۱- آدا بااغلى بېرلشىمە لر(بورادا باش سۇز گۇرۇي آدىن
اوژه رىنه دوشور يعنى آد آپارىجى اولور : ماوى ده نىز، سارى
چاي، گوزون يىلى، يازىن أسىنىي،...). آذربايجان توركچە سىنده
ودىلچىلىك بىيليمىنده آدا بااغلى بېرلشىمە لر، تعىينى سۇز بېرلشىمە
لرى كىمى ده آدلانىر واقىرە نىلir.

۲- ائىلمە(فعلە) بااغلى بېرلشىمە لر (بورادا باش سۇز
گۇرۇي ائىلمىن اوژه رىنه دوشور. يعنى ائىلە م آپارىجى دىر: كۈلە
گىرمك، اوکولا گىتمك، داغا چىخماق، سۇزو قىزىل اىلە
يازىلان،...). ائىلمە بااغلى بېرلشىمە لرین يارانماسى دا ماراقلى دىر.
اونلار ائىلمە بااغلى نتىجە لىيىن(صىفتىن)، ائىلمە بااغلى كۆك
بېرلشىملرىينىن، سوراق اىلە چاتدىريلميش ائىلمىن چىشىتلى
دانىشىق بۇلۇملرىينى اوزونە باغلاماق اىلە يارانىلار.

تومجه و سینتاکتیک بیریم

هرزاددان ائنجه ياخشى او لاردى "سینتاکتیک" سؤزونون نه اولدوغونو اويره نك. بوسؤن، تومجه لردن واونلارین ايچه ره سينده يئرلشن سؤزلرین اوصولوندان سؤز آچان بىلىمە دئىليلير. بونا گۈرە ده سینتاکتیک دىدىكەد تومجه دوشونجه سى او زە چىخىر. بونا گۈرە كى، تومجه باشلىجا سینتاکتیک بيريم دير. او، او زە ل آنلاملارдан دولايى چىشىتى دوروملار تاپىر. تومجه لرده باش و آشاغى دوروملو قاتيلىملار ياخود او يە لر واردىر. أما، تومجه نىن آنلام گؤسترىجىسى(معنى علامتى) اونون باش او يە لرىنىن بىرى- بىريلە نىجە يانا شما سيندان آسىلى دير، يعنى باش سؤزلرین بىر- بىرلىنىن گؤستردىيى ايلكىيە باغلى دير.

ياخشى، گۈرە ك تومجه گؤسترىجىسى نه دىمكىر، تومجه گؤسترىجىسى دىدىكەد اونون چىشىتلرىنىن قورولوشونون

اوزه لليى دوشونولور. تومجه نين چئشيتلرينه گه لديكده ، اونون ساده و بيرله شيك اولدوغو آراشديريلير.^{۱۱}

تومجه نين چئشيتلري

بىلدىيىمىز كىمى اىستىر بىزىم دىلدە، اىسترسە دە باشقۇ دىللەردى تومجه لر بىر چئشيد دېيىل دېرلىر. اونلار آشاغىدا كى قونولاردان آسىلى اولاق چئشىتلى - تورلو اولورلار:

- قورولوش باخىمدان. ۲ - دئمك وايفادە باخىمدان. ۳
- اینتوناسيا باخىمدان. ۴ ... تومجه لرىن سادە و بيرله شيك اولدوغوندان كىچە ندن سونرا، اونلارى بىلە بؤلمك اولار :
- بىلگى وئرن (نكلى) تومجه : بورادا تومجه نين گۈرۈي وايشى بودوركى، هر汉انكى بىر زاد ياخود اولاي ايلە باagli جانلى - گۈرۈنلولو بىلگى وئرير. (اولكە نى، توپراغى قوروماق ايچىن، مىنلرجه دؤيوشچو اولومو سئچدى !).

^{۱۱}-Bax: Z. Budaqova. Müasir Azerbaycan ədəbi dilində sade cümlə. Bakı, 1963, Ə. Abdullayev. Müasir Azerbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə. Bakı, 1964.

۲- بويروق (امر) تومجه سى : آدیندان آيدىن اولدوغو
 كىمى، هرحانگى بيرايشىن، ياپىنин قىلىنماسى، ياپىلماسى ايجىن
 بويروق، ايستەك، دىرىه نمە وباشقا تورده دئىيلن تومجه دىر.
 (منىم سؤزومو اونلارا يئتىرىن !، سىزدىن ايستە يېرىھ م
 ائويينىزه دۇنه سىنىز !....).

۳- سورغۇ، سورۇ تومجه سى : آيدىنجاسىينا
 گۇرونوركى، بورادا هرحانكى بىر زاد، كىمسە، اولاقى، ... ايلە
 باغلى سوراق دويولور وايستە نىلىر. يالنىز بو ايستە م آذربايجان
 توركچە سىنده "يوخسا"، "بس"، "مگر"، "مى"، "مىي"، "مو" ،
 "مو" اداتلارينىن ياردىمىي ايلە دوزھ لىر ويارانىرلار. (گئديرىسن ؟
 - گئديرىسىنى، اولور؟ - اولورمو، نه اولوب مگر، يوخسا...).

۴- اونلە م (ندا) تومجه سى : بو تومجه دە دانىشان،
 قونوشان كىمسە دىلىنە گە تىريپ سؤيلە دىبىي سؤزو، دوشونجە
 نى چىشىتلى دويغولار حابىلە دؤيوتنتو وچىرىپىنتى لارلا سؤيلە
 يېر). - آلچاقلار، - ساتقىن لار، - چوخ ساغ اول، - باشچىبا
 باخ، - اولن منىميشە م،....)

تومجه نین قىسالىغى - گئنىشلىيى

قىسا تومجه لرده يالنىز باش اويمه لر يعنى آپارىجى سۆزلر
 قاباريق بىر چىشىتىدە گۈزە چارپىر وگۇرە و اونلارين اوزە رىنده
 دىر. بؤيلە تومجه لرە آنجاق موبىتدا و سوراق قاتىلىر :
 بولودلار دولموشدو، پاركىن قاپىسى يىكە دىر، بالىقلار
 آخىندىلار، ياشارين ساچلارى قارادىر، ...
 گئنىش تومجه لرده باش و آپارىجى اويمه لردىن باشقان،
 ايكىنجى دوروملو اويمه لرده تومجه يە قاتىلا بىيرلار :
 آتام بوكۇنلر گونونو، باغچادا چالىشماقلە كېچىرىر. سىئورا
 اوزون قوللو دونو ايلە لاپ بىلە بارماقلارينىن اوجونودا گۇرونمىز
 بىر دورومدا اۇرتىمۇشدو،

تومجه اویه لری

بوندان اونجه ده دىدىييمىز كىمى، تومجه لرده بيرنچە اویه
 لر، سؤزلر، سؤزجوكلر،... يئرلە شيرلر. بىتمىش وسونوجلو بير
 دوشونجە نى گۆسترن ياخود چاتديران هربىر تومجه نىن
 بىرلشىمىنى (تركىيېنى) اينجە له يىنده هربىر دوشونجە نىن آيرىجا
 ائلىمئنلىرىنى گۆسترن و بىلدىرن اوژە ل سؤز و سؤز بىرلشمە لرى
 يئرلە شىب. بونلار هربىرى اوزلوپوندە اوژە ل بىريوک داشسىر
 واۇزە ل رول آپارىر، بوناڭورە كى، بونلار هربىرى بير سورغۇيا
 يانىت وئرمە يى باجارىر و بىتمىش بير دوشونجە نىن
 چاتديريلماسىنا ندن او لاپىلىر
 بو اوزدىن دە، تومجه بىرلشىمىندە اوزگور و باغىمىسىز بير
 سورغۇيا يانىت وئرە بىلن هربىرسؤز ياخود سؤز بىرلشمە سى
 تومجه اویه سى آدلانابىلر.

بونو دا دىمك گەرە كلى ديركى، تومجه اویه لرى اىكىيە
 بؤلونورلر، بو بؤلونوش اونلارىن تومجه ده يئرلە شن
 باشلىجا (اساسى) دوشونجە نى چاتديرىب- چاتديرابىلمە دىكلرىفە
 گۇرە دىر. دئىيلن اىكى بؤلوم بونلاردىر :

- ۱- باش اویه لر - موبتقا، سوراقلار.
- ۲- ایکینجى دوروملو اویه لر - بوتؤولوك، تعیین، زرفليك.
- موبتقا ايکى، بيرله شىكلى تومجه لرده آپاريچى دير. نېيە كى، او باش اویه لردن بيرى دير.
- باخماياراقكى سوراق ايکى بيرله شىكلى تومجه لرده باش اویه كيمى تانينير، او بيرآزدا موبتقا ياباغلى دير.
- بوتؤولوك، تومجه نين ایکينجى دوروملو اویه سى دير واونون گئروى، ايشى موبتقا ايله سوراق آراسىندا ايليشكى ياراتماق دير.
- تعیین ايسە، تومجه نين ایکينجى دوروملو اویه لريندن دير. تعیینين ايشى، گئروى آد ايله بىلدىريلن اویه نين گؤستريجىسينى (علامتىنى) بىلدىرىر.
- زرفليك اوزوده تومجه ده ایکينجى دوروملو اویه لردن دير. او، سوراق ايله باغلى ايش، دوروم، ترپه نىشىن چاغىنى، بىرەنى، اىستە يىنى، ندە نىنى، گؤستريجىسينى، نىتجە لىيىنى، ... بىلدىرىر.

اورفوگرافیا قولو(يازى قايدالارى)

بو آدین بيرينجي بؤلومو (اورفوگرافيا) يونانجا orthos و grapho دوزگون، -grapho يازيرام آنلاميندا وايكنجي بؤلومو (قول) توركجه دال، بولمه، آيريم (شعبه، رشته) دئمك دير. بو قول ديلچيليك ادبياتيندا (تطبيقي) اوژه ل دوروملو قوللارдан دير اوزوده ايکى آنلامدا ايشلمه كده دير:

- ۱- يازيلى ادبى ديلده ايشله نن اورفوگرافيك تؤره لرين قورولوشو و دوزولوشو) هربير ديلين يازيسىنин يارانماسى ايله ايلگىلى اوژه چىخىر وايره ليله يير).
- ۲- دئيلين تؤره لر ايله باagli اورفوگرافيك گۈرۈش (نظريه).

اورفوائپیيا قولو(دوزگون دئییم قايدالارى)

يازيسىز ادبى دىلىن(شفاهى) نورمالارى اوزه ريندە قوروغان اورفوائپىك تۈرە لرىن قورولوشونا اورفوائپىا دئىيلىن. ادبى دىل حامىنин قوللاندىغى نورمالاشدىرىلىميش قولدور. اونو دانىشىق دىللرىندەن، يېرىلى بوغازلارдан، دئىيمىلدەن آييرىب اۇزەل وده يېلى بىر دوروماگە تىرن دە ئىلە دىئىلن نورمالىق اولموشدور. ادبى دىل دئىيە ندە اونون نورماسى دوشونلۇر. نورماسىز ادبى دىلى دوشونمك اولاسى دئىيلدىر. بو نورمالار حانكى بىر ياردىمى گۆستەرۈر وحانكى گۈرۈلرى داشىيىر؟ بو نورمالار دانىشىغىن آخىجى، دوزگون، انتكىلى، اورە يە حوبان، اىچە سىين اولماسىنى ساغلايىر. چاغداش ادبى دىللرىن ھە بىرىنин اوزونە گۈرە اورفوائپىك قورولوشو واردىر واونلار آشاغىدا كىلاردىلار :

- ۱- سە سلىلرىن دئىيلىشىنە باagli تۈرە لر(قايدالار).
- ۲- سە سىيىزلىرىن دئىيلىشىنە باagli تۈرە لر.

۳- تؤره سل (گراماتیک) فورمالارین دئییلیشىنە بااغلى

تؤره لر

۴- يابانجى سؤزلرىن دئییلیشىنە بااغلى تؤره لر.

لئکسىكۈگۈرافيا قولو (سۆزچولوك)

بىز بوتون يازىلاريمىزى اىستر ادبى، اىستر سەد باشقۇ
بىلەم قونولاريندا بىئىنەمىزدىن كېچىرنىن سونرا كاغىدا كوچورنىدە
سۇزلىرىن، سۇزجوكلارنىن يارارلانىرىق وبو يارارلانما
قاچىلمازدىر. بونونلا دوشونمك اوڭاركى، دوشونجە مىزى
چىشىتلى قونولار ايلە بااغلى انىشىدلەر چاتدىرمەقادا قوللاندىغىمىز
سۇزلار وسۇزجوكلار بؤيۈك اۇنە مە ودە يېرە بىيە دىرلر. بو اۇنە
م ودە يە ئۆزونو دىلچىلىك بىلەمىنە دە چوخ قابارىق بىر دورو مدا
گۇستىرمىكە دىر. بو اوزدىن دىلچىلىك بىلەمىنە سۇز وسۇزجوك
ايىشلىرىنى هم اۋىزىدە هم دە سۇزىدە آراشىدىرىپ اىرە لى سورمك
ايچىن اۋىزە ل بىر قول آيرىلىپ وبو قولون آدینى لئکسىكۈگۈرافيا
قويموشلار. يونانجا Leksikoqrafiya - لوغت، سۇز يازىزىم
دەمكىدىر. فيلولۇڭى ادبىياتدا اونا "تطبیقى لئکسىكۈلۈگىيىا" دا
دەميشلىر. بو ايسە دېيىلن سۇزون سىنونىمى دىر.

سونوج :

دیل توپلومصال اولای و تاپینتى دیر آما اوست قورومدان
 آسىلى دىئىلدىن. دیل بوتون جانلى لاركىمى ياشايىر، گە ليشىر،
 گەنىشله نير و بويا- باشا چاتىر. دیل گوندە لىك اىسته ملرە، گەرە
 كن سورولارا يانيت وئرە بىلەم دىكە آرادان گەنتمك زوروندادىن.
 كېشىلەر اۇز بىنېنلىرىندن كىچىن هربىر دوشونجە نى،
 آنلاقلاريندا تاپىلان اىستر قارىشىق اىسترسە دە سادە آنىلارى
 وقانى لارى باشقالارينا چاتدىرماق اىچىن دىلدىن يارارلانىرلار.
 دوغما دىلىنده اوخويوب، يازىب و قونوشانلار يابانجى دىللارى
 باشقالاريندان ياخشى اوئىرە نە بىلىرلر. دیل هربىر كېشىنин دوغال
 پايى و وئريلەن، ساتىلمان، دە بىشىلمىز و آلچالمايان وارلىغى دىر.
 دىلسىز ياشايانلار اۇزسوز، اۇزسوز ياشايانلار اىسە
 اۇزلوكسوز ياشايىرلار. هربىر اولوسون، ائلىن كە ندى دىلى اۇزو
 اىچىن سايىن، دە يىرىلىق و قورونوب ساخلانىلمالىدىر آما
 باشقالارينىن دىلىندن اوستون دىئىلدىن. دىللار آنجاق دىلچى لىك
 و گراماتىكا باخيمىدان بىر- بىرىنە اوستون گە بىلەرلەر و بۇ
 اونلارين هەنج بىرىنин كىچىك، آشاغى ودە يرسىزلىسى دىئىلدىن.

هرکیمسه نین دیل اؤیره نمە باجارىسى يوخارى
 وقاورايىش گوجو، تە پە رى چوخدورسا، باشقۇا دىللەر ئەنئەرە
 نەكىدە چابا گۆستەرمە لى وبو يول ايلە باشقۇا اولوسلىرىن توپلۇمدا
 آلدە ئەندىكىلىرى اوغۇرلار و بىلىم سل باجارىلارلا تانىش اولمالىدىر.
 دىليچى لىك بىلىمى اوزون كېچمىشىدىن بىرى دىليچى لرىن
 سورونو و دارتىشما قۇنوسو اولموش، يالنىز ۱۸-جى يوز اىلدىن
 اۋزەل بىلىم دالى كىمى بىرچوخ اۇلکە لىردە اؤیرە دىلىرىن و اؤیرە
 نىلىرىن. دىليچى لىك بىلىمى باشقۇا بىلىم قوللارى ايلە هەرچاغ
 اىلىشكىدە اولموش و اونلارا بؤۈوك ياردىم ئىلى اوزانلىرىدىن.
 دونيائىن تانىنمىش دىللەر گراماتىكا و آيرى- آيرى يۇنىلىرىن
 دولايى بىر- بىرلىرىندىن آز- چوخ آيرىملى دىرلار. دىللەر سە
 سلى لرىن و سە سسىزلىرىن سايىسى بىر دىئىلىدىر وبو اوزدىن
 هەربىر آلفابە هەربىر دىلى يازابىلمىز كىمى گۇرۇنەكىدە دىر. دونيادا
 تانىنمىش دىللەر اىكى بۇلۇمە- يازى دىلى و دانىشىق دىلى
 بۇلۇملارىنه آيرىلىرىلار.

دەلى ئەنئەرە نمە، اوئۇ ياخشىجا يازىب اوخوماق، دوزگۇن
 قوللەنib دانىشماق و باشقۇالارينا ئەنئەرە تمك حامىنин بورجودور.
 كىمسە نین هەنج بىر دىلى و او دىلە باغلى اولانلارى آچالدىب،
 كىچىلدىب، آشاغىلاماق حاققى اولمامىش و بونو ياپانلار اۇز

تومپلوسال پايلاريندان ايده لى يورو موش وباش قالارينين تانرى
وئرەن پايلارينا پيس باخمي شلا ردى.

بىز هر حانسى بير سويا، دىلە واولوسا باagli او لدوغونا
با خما ياراق، بوتون انسانلارى سىنۇ مە لى، دويمالى، آنلامالى
واونلار ايلە قارداش جاسىنا ياشامالىيىق. بونا با خما ياراق،
وارلىغىمىزى، دىلىمىزى، كۆكموزو، سويموزو و كولتوروموزو
تاپداماغا، آياقلاماغا، آشاغىلاماغا قالخىشان او لورسا، اونو
سو وونماغا، قوروماغا دوغال او لاراق گۈرە ولېيك.

ديل و دىلچى ليك بىلىم دالىنى هنج بير بىلىمدىن او زاق
اۇرگوتە، قورولوشما و قوروما با غلامادان ايده لى سورمه لى
واونو او زوموز كىمى ياشاتمالى و هرگون اونا يىنى سۇزىل،
سۇز جوكلار آرتىرمالىيىق. بىز كىچمىشلىرىمىزدىن قالان ديلى او زو
كىمى دىنيل، او لدوغوندان گوجلو، زنگىن، انگىن و وارلى او لاراق
كەلە جە يە تاپشىرمالىيىق. بىزيم آكىلنلىرى بىچىب آما يىرىنه هنج نە
آكمە مك حاققىمىز يوخدور.

ديل و دىلچى ليك بىلىمى انسان توپلۇملاريندا او نودولماز
وچوخ آما چوخ دە يىلى بير كۈرپودور. بو كۈرپونون هربير
گۈزونو او ز گۈزلەرىمىز كىمى سايىغى دە يىر سانمالى و اونو
آغىر لامالىيىق.

او پىسىه لدىكده، آزدىقدا، يوخسوللادىقدا وايلكە لرىنى
ايثيردىكده، بىز دوشونجە لرىمېزى وبنىين چالىشمالارىمېزى
ايستە دىيىمىز كىمى باشقالارينا چاتدىرا بىلەمە يە جە يېك. هربىر
دېلىن گوجو او دېلىن سۇئى، سۇز، دئىيم، چئشىتلى بوغازلاريندا
بلىرلە نىر واوزە چىخىر. بىزىم دوغما تورك دىليمعىز اىسە، ساپا
گە لمز يازىلى ياپېتلارىمېزدا وبوغاز ادبىياتىمېزدا اوْز وارلىغىنى
بوتون اولوسلارا گؤستردىمىش ودونيا دىللىرى دىلچى لىك
بىلىملرى گە ليشمه سىنه اورتاق وياردىمچى اولموشدور.

بوگونگو دىل گە ليشمه سى دىلچى لىك يولوندا قازانىلان
اوغورلارا حامى اورتاق دىر. دونيادا اولوسوموز، يوردو موز
ودىلىمز اىچىن اوغورلار وسايغىلار قازانان كلاسيك لرىمېزىن
هردىنى باشقا دىللاردى (فارسجا، عربجه،...) يازىب- ياراتسالاردا،
ياخشى بىلىرىك كى، اونلارين هربىر سۇزۇنده وارلىغىمېزى
داشىيان آنلاملار، دئىىملەر ودويمىلار اولموشدور. بونو بىرچوخ
ادبىيات دىل بىلگىنلارى چوخ- چوخ بوندان اونجە آيىرد اتتمىش
وبىلىم دونياسينا سونمۇشلاردى. داحا دوغروسو، حامىنин
بىلدىسى كىمى كىشىنин آنا دىلى واؤيرە تىمى اوندولماز
وآشاغىلامان بىر وئریم وآلېمدىر.

هیند کلاسیکلریندن اولان امیرخسروو دهلوی آذربایجان
توپراغینین یتتیشدیردیی بؤیوک بیلگین واوستون شاعر گنجه لى
نظامی ايله باغلی دئمیشدیر :

سۇز خزىنه سىنه، مولكونه حاکىم
گنجه هونزورى، او بؤیوک عاليم
قىزىل رنگلى مىثىي آلينه آلدى،
او اىچدى صافىنى، خىلط بىزە قالدى.

هەنج دە يىرسىز سۇزىلەمە مىشدىر. کلاسیکلريمىزىن
بىرچوخو واونلارين باشىندا دوران بؤیوک نىظامى خمسە سىنى
فارس دىليندە اولسادا اڭلە ياراتمىشدىرىكى، باغلى اولدوغو
اولوسون دىلىنى گۆستەرمىش ولونون زنگىن لىسىنى آنېب
وآندىرىمىشدىر.

دئمك دىلىن چىخارى، گوجو، تە مە لى اولورسا، ايتىمە دن،
باتىمان اىرە لىلە بىب ياشا ياجاقدىر. بىزىم اۇلکە دە اوزاق
كۈچمىشدىن بىرى اوتن اىگىرمى ايله دك توركجه يازىب اوخوما
وبۇنون اىچە رسىيندە دىل و دىلچى لىك بىلەمى ايله باغلى چوخ آز
ايىش گۈرولموشدور. بو اوزدىن دە توركجه اوخوماق ھم دە
بىلىملىك اولاراق اوخوماق حلە لىك بىرچوخلارى اىچىن چە
تىنلىك تۈرە تىكىدە دىر. اڭلە بونا گۇرە دە، دىلچى لىك بىلەمى كىمى

بئیوک بیر بیلیم دالینى بئله جه يېغجام بير كىتابچادا سايىن
او خوجولاريمىزا سونموش اولدوق.

بوايشى سايىن او خوجولاريمىز حله لىك آلىشىنلار دئىه
ياپدىق. بونا با خماياراق، بىزىم گۈزوموز يولدا و قولاغىمىز سىسىدە
اولاچاقدىن.

هر بىر ايش كىمى، آتىلان آددىم كىمى بو ايشيمىزىن دە
چاتىشمايان يۇئىلرى، گۈزدن قاچان يانلىشىلارى و بىلەمىسلى اويفون
سوزلوقلارى دا اولابىلر. بو او زىن هربىر ساغلام دوشونجەلى
واوزاق گۈرەن يوردداشلاريمىزىن، دىلداشلاريمىزىن واخوجو
كوتلە سىينىن دئىه يە جك سۆزلىرىنى و گۈستە رە جك يوللارىنى
اومارىق.

بو يولدا بىزە ياردىمچى او لانلار او زىلرىنە، داحا دوغروسو
اۋز وارلىقلارينا ياردىمچى او لارلاردى.

داحا اوغورلو، داحا آيدىن گونلر دىلە يى ايلە.

ایچیندە کیلر:

۳.....	بىل،
۱۰.....	بىللر،
۱۵.....	بىللارين گىنۋالۇڭ سىرالانىمىسى.
۲۰.....	مېند-آوروپا دىللارى بۇلۇمو.
۲۳.....	يران دىللارى بۇلۇمو.
۲۴.....	سلاويان دىللارى.
۲۵.....	باتىك دىللارى.
۲۶.....	گۇرمان دىللارى.
۲۷.....	رومأن دىللارى.
۲۸.....	تىسىت دىللارى.
۲۹.....	توخار دىللارى.
۲۹.....	اورال دىللارى.
۳۱.....	مونقول دىللارى.
۳۲.....	تونقوس- مانجور دىللارى.
۳۳.....	سامى- حامى دىللارى.
۳۴.....	قاۋاقاز دىللارى.

۳۶.....	دراويد دىللارى بۇلۇمو
۳۶.....	ایندونئز دىللارى بۇلۇمو
۳۷.....	چین- تىبىت دىللارى بۇلۇمو
۳۸.....	آفریكا دىللارى بۇلۇمو
۳۹.....	آمریكا ياخود ھيند ئەللىرىنин دىلى
۴۰.....	يابون دىلى
۴۰.....	تورك دىللارى بۇلۇمو
۵۲.....	دىل- كولتور
۵۵.....	دىل- دىلچىلىك- ايلاى
۶۲.....	دىلچىلىك و باشقا بىليملىرى
۶۵.....	دىلچى لىيىن قوللارى
۶۶.....	سَس آنلايىشى
۶۸.....	فونڭ واريانتلارى
۶۹.....	فونڭ قورۇمۇ
۷۰.....	فونڭىن گوجلو و گوجسوز دورۇمۇ
۷۱.....	سَس- هنجا
۷۲.....	وورغۇ
۷۳.....	هنجا تورلارى
۷۴.....	وورغۇنۇن چىشىتلىرى

۷۶	لئکسیکولوگیبا
۷۷	اونومولوگیبا
۷۷	سیماسیتولوگیبا
۷۸	فرازینیتولوگیبا
۷۹	انتیمولوگیبا
۸۰	دئریواتولوگیبا
۸۱	مورفولوگیبا
۸۲	دانیشیق سسالرینین سیرالانماسى
۸۴	سسالى لرین سیرالانماسى
۸۶	سس سیزلرین سیرالانماسى
۸۹	فوئنتیک اولاقى ویاسالار
۹۷	دانیشیق بؤلمه لرى
۱۰۲	پارديمجى دانیشیق بؤلمه لرى
۱۰۵	سۆز - سۆز بېرلشىمە سى
۱۰۵	سۆز بېرلشىمە سىنinin چىشىتلرى
۱۰۷	تومجه وسینتاكتىك بېریم
۱۰۸	تومجه نىن چىشىتلرى
۱۱۰	تومجه نىن قىسالىغى - گئنىشلىبىي
۱۱۱	تومجه اويمه لرى

۱۱۳.....	اورفوگرافیا قولو.....
۱۱۴.....	اورفوانپیبا قولو.....
۱۱۵.....	لکسیکوگرافیا قولو.....
۱۱۶.....	سونوچ.....

قایناقلار :

- دیل و مدنیت- آ GAMOSI آخوند اوو.
- نظامامی نین دونیا شؤھرتى- واقیف آرزومانلى.
- دیلچیلیبە گیريش- ن. محمد اوو، آ. آخوند اوو.
- توركجه سۆزلۈك- تورك دیل قورومو.
- عمومى دیلچیلیك- آفات قوربان اوو.
- دە دە قورقۇد يولو- اژدر فرضىلى.
- اوغوزلار- فاروق سوم آر.
- آذربايجان دیلی نین فونتىمۇر سىستېمى- آ. آخوند اوو.
- آذربايجان دیلی نین فونتىكاسى- آ. آخوند اوو.
- دیل، شعور، جمعىت، تارىخ- ابولفضل رجب اوو.
- آذربايجان دیلینىدە سۆز بىرلشىمە لرى- يوسف سىئىد اوو.
- آذربايجان دیلی شىوه لرىنە فونو سىنمانتىك سۆز يارادىجىلىغى.
- ب. ب. احمد اوو.
- آذربايغان دانىشىق دیلی- ف. م. آغايئوا.
- آذربايغان ادبى دیلی- نظامامى خودى يئۇ.

يازارين باشقا يايپيتلاري:

- ۱- آنانисىگىلى.
- ۲- قارچىچە يى.
- ۳- گونئىدە گونوم.
- ۴- كۈلگە.
- ۵- گوندە لىك تورك دانىشىغى.
- ۶- گوندە لىك تورك دانىشىغى- تبريز دىبىمى.
- ۷- توركجە- توركجە سۇزلوک- بىر جىلد.
- ۸- فارسجا- توركجە سۇزلوک- بىر جىلد.
- ۹- اينگيليزجە- توركجە- فارسجا سۇزلوک- اىكى جىلد.
- ۱۰- توركجە- توركجە- فارسجا گىنلىق سۇزلوک- اوچ جىلد.
- ۱۱- آتام ايلە مە نىم ناغىللاريم(چىويرىمە).
- ۱۲- قوشمالار.
- ۱۳- ادبى سېكلر (كۆچورمە و قىسالتما).
- ۱۴- سحرآغاچى.
- ۱۵- آلىشيق.
- ۱۶- اۇلۇمدۇن سونراكى ياشابىش(چىويرىمە).

- ۱۷- آذربایجان بیتکیلری و طبابت(چنویرمه).
- ۱۸- آذربایجان تاریخی(فارسجا یا چنویرمه).
- ۱۹- آتا یادیگاری(چنویرمه).
- ۲۰- هدیه(چنویرمه).
- ۲۱- موغامات(فارسجا یا چنویرمه).
- ۲۲- نیظامی نین دونیا شؤهرتی(فارسجا یا چنویرمه).
- ۲۳- پاییزدان- پاییزا.
- ۲۴- سئوگینین سونو.
- ۲۵- قاراباغ.
- ۲۶- انلکترونیک اویره نیشی.
- ۲۷- چیچه ک.
- ۲۸- آذربایجان- تورکیه دیپلوماتیک ایلیشکیلری(فارسجا یا چنویرمه).
- ۲۹- بئشیک نغمه سی(روسجادان تورکجه یه چنویرمه).
- -۳۰

Dil və dilçilik

Dr.Əli Daşqın

Azərbaycan yazarlar birliyi və
ULUSLARASI AVRASYA
BASIN FONDUNUN
yönetim kurulu üyesi

ISBN 964-6756-17-4